

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Gogara, Mahesh D., 2011, “મહિલા સ્વસહાય જુથ દ્વારા મહિલાઓના જીવનમાં આવેલ પરિવર્તન - એક અભ્યાસ”, thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/774>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

સમાજકાર્ય ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી-રાજકોટ

સમાજકાર્ય વિષયમાં પીએચ.ડી. ની ઉપાધિ માટે રજુ કરેલ...

મહાશોધ નિબંધ

"મહિલા સ્વસહાય જુથ દ્વારા મહિલાઓના
જીવનમાં આવેલ પરિવર્તન" - એક અભ્યાસ

" A CHANGE IN WOMAN LIFE THROUGH WOMAN
SELF HELP GROUP " - A STUDY

માર્ગદર્શક

ડૉ.રમેશભાઈ ડી. વાઘાણી
એ.પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ,
સમાજકાર્ય ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ.

સંશોધક

મહેશ ડી. ગોગરા
M.S.W.
પ્રાધ્યાપક,
શ્રી શાંતિનિકેતન કોલેજ
રાજકોટ

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ
ડિસેમ્બર - ૨૦૧૧

This is to certify that Mr. Mahesh D. Gogara has been registered for the Degree of Philosophy in Social Work from Department of Social Work, Saurashtra University, Rajkot. He has completed his research work under my supervision, guidance and almost my satisfaction. I further certify that the work embodied in this thesis "A CHANGE IN WOMAN LIFE THROUGH WOMAN SELF HELP GROUP - A STUDY" (Ref - PALANPUR, BANASKATHA) is his own work and this work has not been submitted to any other University / Institute for the Ph.D or any other Degree.

Rajkot
Date :-

Guide
Dr. Rameshbhai D. Vaghani
Head
Department of Social Work
Saurashtra University
Rajkot

ઈશ્વરની કુદરતદત અસ્કયામતોનું આપણે માત્ર અનાવરણ જ કરીએ છીએ અને એટલે જ પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ મને મહાશોધ નિબંધ પર કાર્ય કરવાની શક્તિ અને સ્ત્રોત આપ્યા તથા આજે મારા થકી આ કાર્ય પુર્ણ થઈ શક્યુ છે ત્યારે સૌ પ્રથમ હુ ભગવાનના ખરા અંતઃકરણ પુર્વક કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરૂ છું. આ મહાશોધ નિબંધમાં પ્રેરણાના સ્ત્રોત જેવા વિરલ સલુણા વડિલો, ગુરુ, સજ્જનો, માર્ગદર્શકો અને મિત્રોને મારા અંતઃકરણ પુર્વક સવિનય નમસ્કાર કરૂ છું.

મારા આ મહાશોધ નિબંધના કેન્દ્રમાં સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ મહિલાઓ છે જેમના આધારે મારો સમગ્ર મહાશોધ નિબંધ રહેલો છે. તેઓના તરફથી મળેલો સહકાર કોઈ રીતે ભૂલી શકાય તેમ નથી. મારૂ સંશોધનકાર્ય જે લોકોને ઉપયોગી થાય અને એ સ્વસહાય જુથથી મહિલાઓ પોતાના જીવનમાં પરિવર્તન લાવે તેવી મારી અભ્યર્થના છે.

સમાજકાર્ય ભવનના અધ્યક્ષ, પ્રાધ્યાપક અને મારા માર્ગદર્શક **ડૉ. રમેશભાઈ વાઘાણી સાહેબ** જેઓ આ મહાશોધ નિબંધના મુખ્ય સ્ત્રોત છે તેઓ શ્રી તરફથી ક્ષતિ, સ્મૃતિ પાઠવવાની પ્રક્રિયા થતી જ રહેતી. તેઓએ મારા કાર્ય માટે એટલી બધી સતર્કતા જાળવી રાખી કે જેમણે જોતા, યાદ કરતા મહાશોધનું કાર્ય યાદ આવી જાય. મહાશોધની સ્ફુર્ણા થવા લાગે, કામ કરવાની મનમાં, શરીરમાં ગતિ સંચારીત થઈ જાય. મારા આ મહાશોધ નિબંધમાં **ડૉ. રમેશભાઈ વાઘાણી સાહેબ** એક જોરદાર જનરેટર સમાન છે. જેનાથી હું આ મહાશોધ નિબંધનું કાર્ય સમયસર કરી શક્યો છું. તેમના ચરણોમાં નમસ્કાર કરવાનું વારંવાર મન થયા કરે. તેમનુ શ્રદ્ધા અદા કરી શકાય તેમ નથી. આ ઉપરાંત **શ્રી એસ.પી.ભટ્ટસાહેબનો** આભારી છું કે જેમણે પોતાના વ્યસ્ત સમયમાંથી સમય ફાળવીને મને સમયાંતરે સંશોધન કાર્ય માટે સતત જાગૃત રાખી આ કાર્ય સમયસર પાર પાડવાનો રસ્તો અને આયોજન કાર્યમાં મદદરૂપ થયેલ.

મારી ઘણી મર્યાદાઓ હોવા છતાં મારી શક્તિઓમાં અખુટ વિશ્વાસ મુકી આ સંશોધન યાત્રાને આગળ ધપાવવા અને અભ્યાસ કરવાની ઉત્તમ તક પુરી પાડનાર જેના આશિર્વાદ ફળીભુત થયા તેવા મારા માતાશ્રી, પિતાશ્રી તથા ભાઈ-ભાભીના સાથ અને સહકારથી સંશોધન કાર્ય પુર્ણ કરેલ છે તેના આભાર સાથે કોટી-કોટી વંદન કરૂં છું.

પોતાની સમગ્ર માહિતી આપી અભ્યાસને સાર્થક બનાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપનાર અને જેના થકી પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સફળતા મળી છે તેવા મારા ઉત્તરદાતાઓ તથા મારા સંશોધન વિષય ક્ષેત્રની માહિતી પુરી પાડનાર શ્રી રમેશભાઈ ભુવાસાહેબનો હું આભારી છું.

આ કાર્ય માટે સતત જાગૃત રાખનારા અમારી કોલેજના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી અશ્વિનભાઈ હડિયાનો પણ સહદય પુર્વક આભાર માનું છું. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના સેનેટ સભ્ય તથા ડૉ.બાબા સાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના સિન્ડીકેટ સભ્ય ડૉ. ધરમભાઈ કાંબલિયાનો પણ આ તકે સહદય પુર્વક આભાર માનું છું. તે ઉપરાંત આ વિષયની ભુમિકા અને મુદ્દાઓ તથા પુસ્તકો સંબંધિ ચર્ચાઓ કરી મારા વિચારબળને ચોક્કસ દિશામાં કેન્દ્રિત કરવા બદલ મારા સહ પ્રાધ્યાપક શ્રી આનંદભાઈ ઠાકુર, ડૉ. અનસુયાબેન અકબરી, અમિત બોરિયા, પારેખ પ્રતિક, ગોપાલ પરમાર તથા કિરણ મોરીયાણીનો ખુબ-ખુબ આભાર માનું છું.

આ સંશોધન કાર્યમાં જે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે મને સાથ સહકાર આપનાર મારા મિત્રો, વિદ્યાર્થીઓ તથા સ્નેહીજનોનો પણ હું આભાર વ્યક્ત કરૂં છું.

મારા આ સંશોધન કાર્યને સ્વચ્છ, સુઘડ તથા ઝડપી મુદ્રણ કામ કરવા માટે આશિયાના પ્રિન્ટર્સના રજનીકાંત રાઠોડ થકી પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્ય પુર્ણ થયેલ છે. તેથી તેમનો લાગણી પુર્વક આભાર વ્યક્ત કરૂં છું.

૨૦૧૧

રાજકોટ

પ્રા. મહેશ ડી. ગોગરા

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પાના નંબર
૧	સ્વસહાય જુથ યોજના - એક વિશ્લેષણ	૧
૨	સંશોધન પદ્ધતિ	૪૨
૩	સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા	૬૬
૪	કોષ્ટકીકરણ અને પૃથ્થકરણ	૯૫
૫	તારણો અને સુચનો	૧૬૦
	સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ	૧૭૦
	મુલાકાત અનુસૂચિ	૧૭૩

કોષ્ટકસૂચિ

ક્રમ	કોષ્ટકની વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
૧	ઉત્તરદાતાની રહેઠાણની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક	૯૬
૨	ઉત્તરદાતાની ઉંમર દર્શાવતું કોષ્ટક	૯૭
૩	ઉત્તરદાતાનો ધર્મ દર્શાવતું કોષ્ટક	૯૮
૪	ઉત્તરદાતાનો વૈવાહિક દરજ્જો દર્શાવતું કોષ્ટક	૯૯
૫	ઉત્તરદાતાનાં શિક્ષણનું પ્રમાણ દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૦
૬	ઉત્તરદાતાનો વ્યવસાય દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૧
૭	સ્વસહાય જુથની માહિતી હોય તો દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૨
૭.૧	સ્વસહાય જુથ વિશેની માહિતી કોની પાસેથી મેળવી તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૩
૮	સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાનું કારણ દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૪
૯	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં કેટલા વર્ષથી જોડાયેલ છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૫
૧૦	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાવા અન્યને પ્રોત્સાહિત કરે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૬
૧૧	ઉત્તરદાતા અન્યોને સ્વસહાય જુથમાં જોડાવા કઈ રીતે પ્રોત્સાહિત કરે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૭
૧૨	ઉત્તરદાતાને સ્વસહાય જુથમાં જોડાવા ઘરના સભ્યોથી મળતું પ્રોત્સાહન દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૮
૧૩	ઉત્તરદાતાને સ્વસહાય જુથમાં જોડાવા ઘરના કયા સભ્યોથી પ્રોત્સાહન મળેલ તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૯
૧૪	સ્વસહાય જુથ યોજનાનાં વહિવટ અંગે મહિલાઓની સ્વતંત્રની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૧૦
૧૫	ઉત્તરદાતાએ સ્વસહાય જુથ દ્વારા ધિરાણ મેળવેલ છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૧૧
૧૫.૧	ઉત્તરદાતાએ સ્વસહાય જુથમાંથી કેટલું ધિરાણ મેળવેલ છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૧૨

ક્રમ	કોષ્ટકની વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
૧૬	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાતા પહેલા કુટુંબની વાર્ષિક આવક	૧૧૩
	અંગેની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક	
૧૭	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા બાદ કુટુંબની વાર્ષિક આવક	૧૧૪
	અંગેની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક	
૧૮	સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા બાદ બચતમાં થયેલ વધારા અંગેની વિગત	૧૧૫
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૧૯	સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાથી ઉત્તરદાતાની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારા	૧૧૬
	અંગેની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૦	ઉત્તરદાતાને સ્વસહાય જુથમાં જોડાવા તેમના કુટુંબનો સહકાર મળેલ	૧૧૭
	તે વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૧	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાથી કુટુંબમાં તેમના વિચારને	૧૧૮
	મહત્વ અપાય છે કે નહિ તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૧.૧	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા પછી ઉત્તરદાતાના ક્યાં વિચારો	૧૧૯
	નિર્ણયોને પ્રાધાન્ય અપાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૨	સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાથી ઉત્તરદાતાને આર્થિક સ્વતંત્ર લાગે છે તે	૧૨૧
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૩	ઉત્તરદાતા કેવા પ્રકારની આર્થિક સ્વતંત્રતા મુજબ ખર્ચ કરી શકે તે	૧૨૨
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૪	ઉત્તરદાતાના વ્યવહારિક જ્ઞાનમાં વધારો થયો છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૨૪
૨૪.૧	ઉત્તરદાતાના ક્યાં પ્રકારના જ્ઞાનમાં વધારો થયો છે તે	૧૨૫
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૫	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાથી આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થયો	૧૨૭
	છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૫.૧	ઉત્તરદાતાના ક્યાં પ્રકારના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થયો છે તે	૧૨૮
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૬	ઉત્તરદાતાને નેતૃત્વ કરવાની તક મળે તો ગમે તે દર્શાવતું	૧૩૦
	કોષ્ટક	

ક્રમ	કોષ્ટકની વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
૨૬.૧	ઉત્તરદાતાને નેતૃત્વ કરવાની તક મળે તો શા માટે ગમે તે	૧૩૧
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૭	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાથી આત્મનિર્ભર થઈ શક્યા છે	૧૩૨
	તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૮	સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાથી ઉત્તરદાતા તથા તેમના કુટુંબીજનોનું	૧૩૩
	સમાજમાં માન વધ્યું છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૨૯	જો "હા" તો કઈ રીતે જ્ઞાન વધ્યું છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૩૪
૩૦	સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાથી ઉત્તરદાતાની સામુહિક ભાવના વધી	૧૩૫
	છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૩૧	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા બાદ સ્ત્રી સ્વાવલંબનમાં માને	૧૩૬
	છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૩૨	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા બાદ શિક્ષણની બાબતમાં વધુ	૧૩૭
	ગંભીર બન્યા હોય તેવું લાગે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૩૩	ઉત્તરદાતાને સ્ત્રી શિક્ષણ જરૂરી હોય તેવું લાગે છે તે	૧૩૮
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૩૪	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા બાદ તેમના કુટુંબની દિકરીને	૧૩૯
	શિક્ષણ આપે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૩૫	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા બાદ આકસ્મિક ગંભીર બિમારી	૧૪૦
	વખતે આર્થિક ખર્ચ કરવા સક્ષમ છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૩૬	ઉત્તરદાતા કુટુંબના સભ્યોની બિમારી વખતે સારવાર ક્યાં કરાવે	૧૪૧
	છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૩૭	ઉત્તરદાતાના કુટુંબમાં સ્ત્રીઓની પ્રસૂતિ ક્યાં કરાવે છે તે	૧૪૨
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૩૮	ઉત્તરદાતાના કુટુંબમાં જન્મતા નવજાત શિશુને રસીકરણ	૧૪૪
	કરાવવામાં આવે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૩૮.૧	જો "હા" હોય તો કયા-કયા પ્રકારની રસીઓ આપે છે તે	૧૪૫
	દર્શાવતું કોષ્ટક	

ક્રમ	કોષ્ટકની વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
૩૯	ઉત્તરદાતાને સ્વસહાય જુથમાં જોડાતા પહેલા પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન	૧૪૬
	હતુ કે નહિ તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૩૯.૧	જો "હા" હોય તો મકાનમાં કયા પ્રકારની વ્યવસ્થા છે તે	૧૪૭
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૪૦	ઉત્તરદાતાના ઘરે/મકાનમાં શૌચાલયની સુવિધા છે તે વિગત	૧૪૮
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૪૧	ઉત્તરદાતાના મકાનમાં વિજળીની સુવિધા છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૪૯
૪૨	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાતા પહેલા રસોઈ કયાં બનાવતા	૧૫૦
	હતા તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૪૩	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા બાદ રસોઈ કયા બનાવે છે તે	૧૫૨
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૪૪	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા બાદ સુખ-સગવડના સાધનો	૧૫૪
	દર્શાવતું કોષ્ટક	
૪૫	ઉત્તરદાતાને સુખ-સગવડના કયાં સાધનો છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૫૫
૪૬	ઉત્તરદાતાની સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા પહેલા વ્યવસાયિક સ્થિતિની	૧૫૭
	વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક	
૪૭	સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા બાદ ઉત્તરદાતાની વ્યવસાયિક સ્થિતિમાં	૧૫૮
	સુધારો થયો તે દર્શાવતું કોષ્ટક	
૪૮	ઉત્તરદાતા સ્વસહાય જુથમાં કયાં હેતુસર જોડાય છે તે	૧૫૯
	દર્શાવતું કોષ્ટક	

પ્રકરણ-૧
સ્વસહાય જુથ
યોજના - એક
વિશ્લેષણ

પ્રકરણ-૧

- ૧.૧ પ્રસ્તાવના
- ૧.૨ ગ્રામ વિકાસ યોજના - ગ્રામ સ્વરાજ
- ૧.૩ ગ્રામીણ ગરીબ સમાજ અને ગ્રામીણ ગરીબ મહિલાઓ : એક સામાજિક અભિશાપ
- ૧.૪ ગ્રામીણ ગરીબ મહિલા ઉત્કર્ષ : સ્વસહાય જુથ યોજના
- ૧.૫ સ્વસહાય જુથ એક પરિચય
- ૧.૬ સ્વસહાય જુથ યોજનાનાં ઉદ્દેશો
- ૧.૭ સ્વસહાય જુથ યોજના : બંધારણ
- ૧.૮ મહિલાઓનાં વિકાસ માટે પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન થયેલા પ્રયાસો
- ૧.૯ સ્વસહાય જુથ યોજનાનો વહિવટ
- ૧.૧૦ સ્વસહાય જુથ યોજના - કાર્યક્ષેત્ર
  - ૧.૧૦.૧ સ્વસહાય જુથ મારફતે સ્વરોજગાર
  - ૧.૧૦.૨ સ્વસહાય જુથ અને રીવોલવીંગ ફંડ
  - ૧.૧૦.૩ સ્વસહાય જુથ અને પ્રવૃત્તિ
  - ૧.૧૦.૪ સ્વસહાય જુથ અને મહિલાઓનું સશક્તિકરણ
  - ૧.૧૦.૫ મહિલા સ્વસહાય જુથ અને ગ્રામીણ વિકાસ
  - ૧.૧૦.૬ સ્વસહાય જુથ અને ધિરાણ લેનારાઓ
  - ૧.૧૦.૭ સ્વસહાય જુથ અને બેન્ક સાથે જોડાણની પ્રક્રિયા
  - ૧.૧૦.૮ મહિલા સ્વસહાય જુથની કામગીરીનું ગ્રેડિંગ કરવા માટેના મુદ્દાઓ
- ૧.૧૧ સ્વસહાય જુથના અમલિકરણમાં પંચાયતની ભુમિકા
- ૧.૧૨ ભારતીય ગ્રામીણ વિકાસ અને ડૉ. મોહમદ યુનુસનું ગ્રામીણ વિકાસનું સ્વપ્ન
- ૧.૧૩ ઉપસંહાર

પ્રકરણ-૧ :- સ્વસહાય જુથ યોજના - એક વિશ્લેષણ

૧.૧ પ્રસ્તાવના

ગરીબ તરીકે જન્મવું એ માનવીના હાથની વાત નથી. પરંતુ ગરીબ તરીકે ગરીબીમાં અવસાન પામવું એ માનવીનાં હાથની વાત છે. જન્મ અને મૃત્યુ તો દેવ શક્તિની બાબત છે. જેની ચર્ચા અસ્થાને હોય શકે. ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ લેવો કે અમીર કુટુંબમાં જન્મ લેવો એ જન્મનારના હાથમાં નથી. પરંતુ જન્મ બાદ ગરીબીમાંથી છુટવા માટે પ્રયત્નો કરવા અને શિક્ષણ અને વ્યવસાય દ્વારા આજીવિકા ઉભી કરવી એ માનવીના હાથની બાબત છે. વિશ્વ વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. મોહમદ યુનુસ જણાવે છે કે આપણે ઈચ્છીએ તો ગરીબીથી મુક્ત એવા જગતનું નિર્માણ કરી શકીએ એમ છીએ. ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે કે ગરીબી અને કંગાળ સ્થિતિમાં જન્મનાર અનેક વ્યક્તિઓ પ્રબળ પુરૂષાર્થ દ્વારા સિદ્ધિના સોપાનો હાંસલ કરે છે. માનવ સમાજમાં આવા દ્રષ્ટાંતો પુષ્કળ છે. પછી તે રાજકારણ હોય, અર્થશાસ્ત્ર હોય, ઉદ્યોગ-વેપાર હોય, સાહિત્ય કે કળા હોય.

માનવી જન્મે છે ત્યારે તેને જેમ પેટ મળેલ છે. જે ભરવા માટે ખોરાક અને પાણીની જરૂર પડે. જ્યારે પુરૂષાર્થ કરવા માટે માનવીને બે હાથ અને બે પગ અને અનેક શક્તિઓથી ભરપુર મગજ આપવામાં આવેલ છે. મનોવૈજ્ઞાનિકો અને આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો માનવ મગજની આ અપાર શક્તિઓનો તાગ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ મેળવી શકતા નથી. આ શક્તિઓનો સમુહ જો માનવ પુરૂષાર્થમાં પરિણમે તો ગરીબી, દુઃખ, યાતનાઓ, અછત અને અભાવમાંથી માનવ સમાજ મુક્તિ મેળવી શકે. ડૉ. મોહમદ યુનુસ જણાવે છે કે માનવ સમાજમાં દરેક વ્યક્તિ ખુબજ મહત્વની છે. કારણ કે દરેક વ્યક્તિમાં માપી ન શકાય તેવી સુષુપ્ત શક્તિઓ પડેલી છે. તે જો કાર્યગત કરવામાં આવે તો ગરીબી સામે સંઘર્ષ કરી શકે છે.

વિશ્વના દરેક દેશમાં ગ્રામિણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં ગરીબી આવેલી છે. આ ગરીબી સામે સંઘર્ષ કરવા માટે અને ગરીબીના વિષયકમાંથી માનવ સમાજને મુક્તિ અપાવવા માટે અસંખ્ય પ્રયત્નો અનેકવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે કામ કરતી સંસ્થાઓ ઘણી બધી છે. જેમાં અત્યંત મહત્વની એવી

સંસ્થાઓમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા અને તેની શાખાઓ જેવી કે આંતર રાષ્ટ્રીય મજૂર સંસ્થા તેમજ વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા કાર્યરત છે. આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કામ કરવા અનેક બીજી સરકારી સામાજિક સંસ્થાઓ આ દિશામાં કામ કરી રહેલ છે. તેમ છતાં નક્કર પરિણામ હજી સુધી પ્રાપ્ત થતા નથી. ડૉ. મોહમદ યુનુસ વિશેષમાં જણાવે છે કે આપણા એક વ્યક્તિની અંદર એક વ્યક્તિ પડી છે કે જેને ખોજવાની તક આપણે મેળવવાની છે. આપણી સુષુપ્ત શક્તિ ખોજવાની શક્તિ આપે તેવું વાતાવરણ ઉભું કરવાની આપણે જરૂર છે.

ભારત જેવા વિશ્વનાં કુલ ગરીબોની ૩૦ કરોડ જેટલી જનસંખ્યા ધરાવનારા દેશમાં માનવશક્તિને યોગ્ય દિશા અને દશા આપીને જે વિકસાવવામાં આવે તો જરૂર ગરીબી નિવારણ તો નહિ પરંતુ ગરીબીનું પ્રમાણ ઓછું કરવા બાબતમાં નક્કર પગલા ભરી શકાય.

બાંગ્લાદેશ જેવો ભારતની સહાયથી આઝાદી મેળવનાર અત્યંત પછાત અને ગરીબ દેશ પણ જે પોતાની ગરીબીનું પ્રમાણ ઓછું કરી શકવાની દિશામાં હોય તો ચોક્કસ ડૉ. મોહમદ યુનુસનું **Economic Model** ભારત જેવા વિશાળ દેશમાં ખાસ કરીને ગ્રામિણ કક્ષાએ રહેલ અપ્રમાણસર ગરીબી અને લાચારી દુર કરવામાં આ મોડેલ્સ ઉપયોગી થઈ શકે.

ગુજરાતમાં આવેલ **આનંદી સંસ્થાના** જણાવ્યા મુજબ ગરીબી નીચેના કારણોસર અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

- ગરીબી નિવારણના અને આર્થિક ઉપાર્જનનાં સ્ત્રોતોનો અભાવ
- સ્થળાંતર
- લોકશાહી અધિકારોનું ધોવાણ
- રાજ્યનું અપુરતું વહિવટીતંત્ર
- કુપોષણ
- નકારાત્મક સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ
- શૈક્ષણિક ક્ષમતાનો અભાવ

શહેરી હોય કે ગ્રામિણ હોય, જે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ગરીબી રહેલી છે તેના ઉપરોક્ત કારણો સિવાય પણ અન્ય કારણો રહેલા છે.

ગ્રામિણ કક્ષાએ પ્રવર્તતી મોટાભાગની ગરીબી ત્યાંના સામજિક અને વ્યવસાયિક માળખા પર અવલંબિત છે. ભારતની મોટાભાગની વસ્તી ગામડાઓમાં રહેતી હોવા છતાં ગામડાઓના આર્થિક અને વ્યવસાયિક વિકાસ માટે બહુ ઓછા પ્રયત્નો ભુતકાળમાં થયેલ છે. ગામડાના લોકો સામાન્યતઃ મજૂરી પર નભતા હોય છે. પછી તે ખેતમજૂર હોય કે અન્ય મજૂર હોય. આ લોકો વંચિત, દુઃખી અને ગરીબ છે અને વર્ષ દરમિયાન અપુરતી આવકને કારણે સંઘર્ષમય જીવન જીવતા હોય છે. આવા વખતે આકસ્મિક ખર્ચને પહોંચી વળવા વ્યાજવટાવ કરનાર શાહુકાર, મોટા ખેડુતો, વેપારીઓ અને અન્ય પાસેથી નાણા ઉછીના લે છે કે વ્યાજ લે છે. જેની સામે પોતાની જે કાંઈ મિલકત હોય તે ગીરવે મુકવી પડે છે. પરિણામ સ્વરૂપે વ્યાજના વિષયકમાંથી છુટવા માટે ઝઝૂમવું પડે છે અને ગીરવે મુકેલી વસ્તુ પાછી મેળવી શકતા નથી. આથી ગરીબો વધારે ગરીબ બનતા જાય છે, ઘસાતા જાય છે અને મરવાના વાંકે જીવે છે.

ગરીબોમાં જીવન જીવતા લોકો વિશે કહેવાય છે કે તેઓ " ગરીબીમાં જન્મે છે, ગરીબીમાં જીવે છે, ગરીબીમાં જ મૃત્યું પામે છે અને પોતાની ભાવી પેઢી માટે વારસામાં ગરીબી મુકીને જાય છે. " આ ગરીબોને ગરીબીમાં રહેવાનું ગમે છે એવી કોઈપણ પ્રકારની પુર્વધારણા અતાર્કિક અને અમાનવિય છે. ગરીબીમાંથી બહાર નિકળવા માંગતા આ વંચિતોને જે સંઘર્ષ કરવો પડે છે તે અવર્ણનિય છે. તેમને ગરીબીમાંથી બહાર નિકળવું છે. બીજા લોકોની માફક સારૂ, સ્વચ્છ, ખુશી અને સુખી જીવન જીવવું છે. પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરવા માટેના સાધનો તેમની પાસે નથી. કારણ કે ડૉ. મોહમદ યુનુસની પરિભાષામાં તેઓ વંચિત છે.

૧.૨ ગ્રામિણ વિકાસ યોજના - ગ્રામ સ્વરાજ

ભારત સહિત એશિયાના અનેક દેશો ગ્રામ કેન્દ્રિ છે. ભારત, બાંગ્લાદેશ, મ્યાનમાર, થાઈલેન્ડ, મલેશિયા, ઈન્ડોનેશિયા, પાકિસ્તાન કે ઈરાક, ઈરાન શહેરી વિસ્તારો કરતા ગ્રામિણ વિસ્તારોનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે અને મહત્વનું છે. ભારતમાં શહેરી અને ગ્રામિણ વસ્તીનો રેશીયો ૬૨:૩૮ છે. જે જોતા શહેરી વિસ્તાર કરતા ગ્રામિણ વિસ્તારનું પ્રમાણ લગભગ બમણું જણાય છે. શહેરીકરણની પ્રક્રિયાએ ગામડાઓને ભાંગ્યા છે. એમ કહેવાને બદલે ગામડાઓ ભાંગ્યા છે માટે શહેરો વિકસ્યા છે. આ તર્ક કદાચ ગળે ન ઉતરે તેવો છે તેમ છતાં સાચો અને વ્યાજબી છે.

ભારતના ગામડાઓ ભાંગતા બચાવવાએ વર્તમાન યુગનો પ્રાણપ્રશ્ન છે. ભારતની સભ્યતા-સંસ્કૃતિ ભારતના ગામડાઓની માટીમાં ઘરબાયેલી છે. અને તે માટીની સુગંધ ભારતની સંસ્કૃતિમાં આવે છે. ભારતને પશ્ચિમના દેશોની માફક શહેરીકરણ ઉપર નભતો અને શહેરી સંસ્કૃતિ વિકસાવતો દેશ જો ન બનાવવો હોય તો આપણા આયોજનના કેન્દ્રમાં ડૉ. અમર્ત્ય સેન જણાવે છે તેમ ગામડું હોવું જોઈએ. મહાત્મા ગાંધીજી પણ અલબત્ત એક નામાંકિત અર્થશાસ્ત્રી ન હતા છતાં તેમણે ગ્રામકેન્દ્રિ વિકાસની વાત વારંવાર કહી છે. ગાંધીજીએ પણ પોતાના આર્થિક વિકાસ અંગેના લેખોમાં ગામડાઓના વિકાસની વાત કહી છે. તેમણે શહેરમાં સ્થપાતા મોટા ઉદ્યોગોનો ઈન્કાર નથી કર્યો. પરંતુ જ્યાં-જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં-ત્યાં ઉદ્યોગોનું વિકેન્દ્રિકરણ કરીને તેમને ગામડાઓમાં લાવવા જેને પરીણામે ગામડાઓમાં માનવ રોજગારી વધશે. ઉદ્યોગોને કારણે વાહન વ્યવહારનો વિકાસ થશે. રસ્તા, પાણી, વિજળી જેવી સુવિધાઓ ગામડાઓમાં પહોંચશે. પરીણામે દરેક ગામડું પોતાની જરૂરીયાતો પોતાના ગામડામાં સંતોષી શકશે. શિક્ષણ, આરોગ્ય, સંદેશા વ્યવહાર, ગ્રંથાલય, સામાજિક સંસ્થાઓ પણ ગામડાઓ સુધી પહોંચે તો દરેક ગામડું અનેક બાબતોમાં સ્વનિર્ભર ઘટક બની શકે.

બાંગ્લાદેશના વિશ્વવિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. મોહમદ યુનુસે પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન અને પ્રયત્નો ગ્રામિણ વિકાસ ઉપર કેન્દ્રિત કરેલ છે. બાંગ્લાદેશ આઝાદી પહેલા અને આઝાદી બાદ અત્યંત ગીચ, ગરીબ અને પછાત વિસ્તાર હતો. ડૉ. મોહમદ યુનુસ લખે છે તેમ ચારેબાજુ અપાર ગરીબીના દર્શન થતા હતા. આ ગરીબોના પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ અને

ચાતનાઓનો પાર ન હતો. તેવા વ્યવસાયોથી અને નિયમિત નિર્ભર રહી શકાય તેવી આવકથી વંચિત હતા. ડૉ. મોહમદ યુનુસે ગ્રામિણ બેન્ક દ્વારા ગામડાઓની કાચા પલટ કરવાનો જે સંકલ્પ કર્યો તેને પરિણામે બાંગ્લાદેશના ગામડાંઓનું પરીવર્તન થઈ રહેલ છે. અને ગરીબો પણ ધિમે-ધિમે ગરીબી રેખાની બહાર આવી રહ્યા છે. આમ, ગરીબોના પ્રમાણ અને પરિણામમાં ફેરફાર થઈ રહ્યો છે.

ભારતના દુર-દુર સુધિ પથરાયેલ ગામડાઓમાં વિકાસના અનેક કાર્યક્રમોની અત્યંત આવશ્યકતા છે. આયોજન પંચ દ્વારા થતી આયોજનના કેન્દ્રમાં ગ્રામિણ વિકાસ જો રહેલો હોય અને આયોજનપંચના લક્ષ્યાંકોને જો કાર્યગીત કરવાના હોય અને સફળ કરવાના હોય તો વધુને વધુ ધ્યાન ગામડાઓની જરૂરીયાતો, તેમની સમસ્યાઓ, તેમની અપેક્ષાઓ અને તેમની ક્ષમતા તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. ગામડામાં વસતા આ લાખો, કરોડો ગરીબો અને વંચિતો એટલા માટે ગરીબ છે કે તેમની ગરીબી દુર થઈ શકે તેવા કોઈ નક્કર પ્રયાસો તેમના સુધિ પહોંચેલ નથી. ભારતની દશ પંચવર્ષીય યોજનાઓ તો પુરી થઈ ગયેલ છે. અને અગિયારમી પંચવર્ષીય યોજનાના કાર્યક્રમ પછી આપણે આપણી જાતને પુછીએ કે આપણે કેટલા ગામડાઓનો કેટલો વિકાસ કરી શક્યાં. હું માનુ છું કે આ પ્રશ્નનો જવાબ બહુ હકારાત્મક નહિ હોય.

ડૉ. અમર્ત્ય સેન પોતાની કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્રની વિચારધારા માટે વિશ્વવિખ્યાત છે. તેઓ અનેક સ્થળે જણાવે છે કે આયોજિત વિકાસના લાભો સમાજના સૌથી વધુ ગરીબ સભ્યો સુધી પહોંચવા જોઈએ. ડૉ. અમર્ત્ય સેનની સમગ્ર વિચારધારા સમાજને છેવાડે રહેતા અને જીવતા ગરીબો, દલિતો અને વંચિતોના કલ્યાણ કરવા પર કેન્દ્રિત થયેલી છે. અને નોંધવું મહત્વનું છે કે વિશ્વમાં બહુ ઓછા અર્થશાસ્ત્રીઓએ આ પ્રકારની વાતો ભુતકાળમાં કરી હોય. ગ્રામિણ વિકાસના અનેક પરીમાણો છે. જેમાં ગામડામાં અનેક પ્રકારના ગ્રામકેન્દ્રિય વ્યવસાયો, માર્કેટીંગ, શાળા અને તાલીમ શાળાઓ, આરોગ્યની સારી સુવિધાઓ, પ્રોટ શિક્ષણ અને મહિલા શિક્ષણ તેમજ મહિલા સશક્તિકરણ, પાકા રસ્તાઓ, વિજળી અને પીવાના પાણીની પુરતી જોગવાઈઓ જરૂરી છે. ગામડામાં રોજગારી જંખતા યુવાનો-યુવતીઓને જો રોજગારી પુરી પાડવામાં આવે તો પોતાના ગામડાઓ મુક્તિને શહેરો તરફ ઓછી કુચ કદમ કરે.

ગ્રામિણ કક્ષાએ વ્યવસાયોનો અભાવ એટલા માટે દેખાય છે કે ગામડાઓના લોકો પાસે વ્યવસાય અંગેની કોઈ સ્પષ્ટ રેખા નથી, કોઈ માર્ગદર્શન નથી અને ઘડીભર માની લઈએ કે આ બધું છે તો પણ વ્યવસાય માટે સાધનો ખરીદવા માટે જરૂરી મુડી નથી. વ્યવસાય અંગેની સુજ અને સમજ અને ઘગશ હોવા છતાં મુડીનો અભાવ વ્યક્તિઓને પોતાનો વ્યવસાય શરૂ કરતા રોકી રાખે છે. પ્રવર્તમાન બેંક પદ્ધતિ ગ્રામિણ કક્ષાએ વ્યવસાયો કરવા માંગતા લોકોની જરૂરીયાતો કેટલી પુરી પાડી શકે તે એક પ્રશ્ન છે. તેવા સમયે આ સ્થળ સુધી જો બેંક ધિરાણની વ્યવસ્થા પહોંચે તો વિકાસની ગતીને તિવ્ર બનાવી શકાય અને તેને નવો વળાંક પણ આપી શકાય.

૧.૩ ગ્રામીણ ગરીબ સમાજ અને ગ્રામીણ ગરીબ મહિલાઓ : એક સામાજિક અભિશાપ

ડૉ. અમર્ત્ય સેન જણાવે છે કે મુલ્યો વગરના અર્થશાસ્ત્રની કોઈ કિમંત નથી અને અર્થશાસ્ત્રી સિવાયના મુલ્યોની કોઈ અસર નથી. તેઓ જણાવે છે કે દરેક શાસ્ત્ર કે વિચારધારા મુલ્યો ઉપર આધારીત હોવી જોઈએ. જેમકે મુલ્યનિષ્ઠ રાજકારણ, મુલ્યનિષ્ઠ શિક્ષણ સમાજ તેવી જ રીતે અર્થશાસ્ત્ર અને તેના સિદ્ધાંતો વગેરે મુલ્ય ઉપર આધારીત હોવા જોઈએ. કોઈપણ સમાજમાં અમીરો અને ગરીબો વચ્ચે જ્યારે ન પુરાય તેટલું અંતર હોય ત્યારે મુલ્યનિષ્ઠ અર્થકારણની જરૂર પડે છે અને અર્થકારણની જરૂર પડે છે કે જે અમીરી અને ગરીબી વચ્ચેના આ અંતરને ઘટાડવાના પ્રયાસો કરે. અમીરી અને ગરીબી વિશે વાતો કરતા આંતરરાષ્ટ્રિય મજૂર સંસ્થાનો એક સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ. જે જણાવે છે કે દુનિયામાં કોઈ પણ જગ્યાએ ખુણે-ખાચરે પણ જો ગરીબી હશે તો સમસ્ત દુનિયાની અમીરીનો તે નાશ કરશે.

" Poverty anywhere would endanger prosperity everywhere "

ભારતમાં ગરીબી ગ્રામિણ કક્ષાએ તેમજ શહેરી કક્ષાએ પણ છે. જેમને શહેરી ગરીબો અને ગ્રામિણ ગરીબો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગામડાંઓમાં વસતા ગરીબોના જીવનમાં આશાનો કોઈ સંચાર હોતો નથી કે કોઈ ઉજ્જવળ ભાવીનું સ્વપ્ન સ્પષ્ટ હોતું નથી. ગરીબી અને ગરીબીની કરૂણતા તેમના નશીબમાં લખાઈ છે તેવું સમજતા હોય છે. ત્યારે તેમના જીવનમાં લાચાર અને હતાશા સિવાય કશું જ હોતું નથી.

ગ્રામિણ કક્ષાએ આર્થિક વિકાસ અંગેના જે પણ કાર્યો, પ્રયાસો કે કાર્યક્રમો થાય તેમાં મહિલાઓનો સમાવેશ કરવો પણ જરૂરી છે. **સ્વામી વિવેકાનંદ** કહેતા હતા કે " **વિશ્વના કલ્યાણ માટે મહિલાઓની સ્થિતિ જ્યાં સુધી સુધરશે નહીં ત્યાં સુધી વિકાસની કોઈ તક મળી શકશે નહીં** " કોઈપણ પદ્ધતિને એક જ પાંખથી ઉડવું અશક્ય બની જતું હોય છે. મહિલા પણ કુટુંબ જીવનની અગત્યની પાંખો હોવાથી તેનો વિકાસ પણ ગ્રામિણ વિકાસ માટે પાયાની જરૂરીયાત છે. ભારતના ગાંધાઓમાં સ્ત્રીઓ અંગેની વિચારસરણીમાં અલબત્ત પરિવર્તન આવી રહેલ છે. પરંતુ તેની ગતી ઘણી ધિમી છે અને પરીણામ ઘણું નાનું છે. કોઈપણ સમાજના વાસ્તવિક વિકાસનો આધાર મહિલાઓની ભાગીદારી અને તેના સશક્તિકરણ પર અવલંબીત છે. મહિલાઓ રાષ્ટ્રની અડધી જનસંખ્યા જ નહીં પરંતુ રાષ્ટ્રના સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક પુનઃનિર્માણની પ્રક્રિયામાં મહત્વની ભુમિકા ભજવે છે.

ડૉ. મોહમદ યુનુસ નોંધે છે કે આર્થિક વિકાસના લક્ષ્યાંકો જે પ્રાપ્ત કરવા હોય, જીવન ધોરણમાં સુધારો કરવો હોય, ગૌરવપુર્ણ રોજગારીની પ્રાપ્તિ અને અસમાનતામાં ઘટાડો કરવો હોયતો તેની શરૂઆત મહિલાઓથી કરવી જોઈએ. મહિલાઓમાં આયોજનની કુદરતી સુઝ-સમજ હોય છે. જેનો મહત્તમ લાભ ગ્રામવિકાસ અંગે લઈ શકાય.

ભારતના ગ્રામિણ સમાજમાં ડૉ. અમર્ત્ય સેન નોંધે છે તેમ લૈંગિક અસમાનતા એ એક નક્કર વાસ્તવિકતા છે. ભારતમાં જાતીય/લીંગ અસમાનતા અને સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચે ભેદભાવો એ મહત્વના મુદ્દાઓ છે. આ પ્રકારની સ્ત્રીઓની લીંગ આધારીત અસમાનતા માત્ર ભારતમાં જ છે તેવું નહિ પરંતુ પશ્ચિમ એશિયા અને ચીનમાં પણ તે જણાય છે. ખાસ કરીને આ પ્રકારની સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચેની અસમાનતા પોષણ અને આરોગ્ય જેવી બાબતોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં ડૉ. અમર્ત્ય સેન નોંધે છે તેમ સ્ત્રીઓને ઘણી બધી તકોથી વંચીત રાખવામાં આવે છે. ભારતમાં સ્ત્રી, સ્ત્રીઓ ડૉ. અમર્ત્ય સેન નોંધે છે તેમ પુરૂષોની સ્થિતિની ઈર્ષા કરતી નથી કે આ પ્રકારની દુઃખદ અસમાનતાની નોંધ પણ લેતી નથી. સ્ત્રીઓમાં આ લૈંગિક અસમાનતાને કારણે વિશાળ અસંતોષ હોય તેમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. ભારતમાં ખાસ કરીને ગ્રામિણ કક્ષાએ જ્યારે સ્ત્રીઓમાં દરજ્જો લૈંગિક અસમાનતાને કારણે કે તેમના પરાવલંબીપણાને કારણે નીચો જણાય તો તેને યોગ્ય ન્યાય આપીને તેમની ક્ષમતાને વિકસાવીને લૈંગિક સમાનતા

તરફ લઈ જવાની જરૂર છે. ગુજરાતી કહેવત છે કે " જે કર જુલાવે પારણુ તે જગત પર શાસન કરે " ફ્રાન્સનો મહાન સેનાપતી નેપોલિયન બોનાપાર્ટ કહેતો કે " સારા સમાજ પેદા કરવા માટે સારી માતાઓ તૈયાર કરો " પોતાના જીવનમાં માતાનું પ્રદાન અને ભુમિકા તે સમજ્યા હતા અને તે ગરીબ છોકરામાંથી ફ્રાન્સનો શહેનશાહ બન્યો હતો. તેનો સંપૂર્ણ ચશ તેની માતાને આપે છે.

ઈતિહાસમાં જે-જે અમર પાત્રો થઈ ગયા છે. તેમના વિકાસમાં તેમની માતાઓનો અમુલ્ય ફાળો રહેલ છે. છત્રપતિ શિવાજીનું ઘડતર તેમની માતા જીજ્ઞાબાઈએ કર્યું હતું. તો મહાત્મા ગાંધીનું ઘડતર તેમની માતા પુતળીબાઈએ કર્યું હતું. વિશ્વના સમગ્ર ઇતિહાસમાં સ્ત્રી ક્યારેય પણ અશક્ત કે નિર્બળ જણાઈ નથી. ભારતના ગ્રામિણ સમાજમાં સ્ત્રીઓની શક્તિઓને ઉજાગર કરવા માટે જરૂર છે. સ્ત્રી સશક્તિકરણના નક્કર કાર્યક્રમોની જેમાં સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ, આરોગ્ય, તેમની સમજદારી અને પરીપક્વતા તેમજ તેમની આર્થિક સ્વનિર્ભરતાનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓની આર્થિક નિર્ભરતાનો અભાવ તેમને પરાવલંબી બનાવે છે, નિર્બળ બનાવે છે, તેમને લાચાર બનાવે છે અને તેમને પુરૂષોનો અત્યાચાર અને અન્યાય સહન કરનાર બનાવે છે. આમ, અનેક રોગનું એક જ કારણ છે અને તે છે આર્થિક પરાવલંબીપણું.

સ્ત્રીઓને સશક્તિકરણની પ્રક્રિયામાં સૌથી વધુ મહત્વનું પાસુ તેઓને આર્થિક રીતે સશક્ત કરવાની બાબત છે. ડૉ. મોહમદ યુનુસ નોંધે છે કે તુલનાત્મક રીતે વાત કરીએ તો ભુખમરો અને ગરીબી પુરૂષોમાં છે તેના કરતા વધારે સ્ત્રીઓમાં છે. કારણ કે સ્ત્રીઓ પુરૂષો કરતા વધારે ગહન રીતે ગરીબી ભુખમરોનો અનુભવ કરે છે. ડૉ. મોહમદ યુનુસ વિશેષ નોંધે છે કે કોઈ કુટુંબનો કોઈ એક સભ્ય ભુખે મરે તો તે નિશ્ચિત માતા જ હોય શકે છે. ભારત જેવા સામાજિક રીતે અવિકસીત સમાજમાં ગરીબ સ્ત્રી તદ્દન અસલામત છે. તેનું આર્થિક પરાવલંબીપણું અને નિરક્ષરતા તેની આ પ્રકારની અસલામતીના મુળમાં છે. કોઈપણ સમાજમાં ગરીબી હોય એ ખરાબ પરિસ્થિતિ છે. પરંતુ ગરીબ સ્ત્રી હોવું તે સૌથી ખરાબ બાબત છે. તેથી સામાજિક વિકાસના પાયામાં જો સ્ત્રી સશક્તિકરણ રહેલું હોય તો તે માટે તેને શિક્ષણ અને આર્થિક સ્વાવલંબીપણું આપવાની જરૂર છે. ડૉ. મોહમદ યુનુસ વિશેષમાં નોંધે છે કે પુરૂષો કરતા સ્ત્રીઓને આપવામાં આવેલ ધિરાણ વધુ સલામત છે. વધુ

પરિણામગામી છે અને વધુ ઝડપથી પરિવર્તન લાવે છે.

ફ્રાન્સના વિચારક **જહોન રસ્કીન** પોતાના "**અન ટુ ધી લાસ્ટ**" પુસ્તકમાં જણાવે છે કે આર્થિક અને સામાજિક વિકાસના લાભો સમાજના છેવાડે રહેતા, મરવાને વાંકે જીવતા ગરીબો, પીડીતો અને વંચીતો સુધી પહોંચવા જોઈએ. કુદરતી પરીબળો જે માનવી-માનવી વચ્ચે ભેદભાવ નથી કરતા તો માનવીને ભેદભાવ કરવાનો અધિકાર ન જ હોય. સુર્યનો પ્રકાશ અમીર અને ગરીબોને સરખો મળે છે. વહેતી હવા પણ બંનેને સરખી મળે છે. તો પછી માનવ-માનવ વચ્ચેના આવો સર્જીત ભેદભાવો અમાનવિય છે.

ડૉ. મોહમદ યુનુસ જણાવે છે કે ગરીબીએ કાંઈ નાઝીઓની શ્રમ-છાવણી નથી કે જેમાં લોકોને તેઓ મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી સડવા દેવાય. ગરીબી તો એક રોગ છે કે જે શરીર અને મનને લકવાગ્રસ્ત બનાવે છે. ભારતના ગ્રામિણ વિસ્તારો હોય કે વિશ્વના કોઈપણ ગ્રામિણ વિસ્તારો હોય, ગરીબીની સૌથી વધુ ગંભીર અસર ગરીબ સ્ત્રીઓ પર થાય છે. તેઓએ ગરીબી સ્વીકારી છે એટલા માટે કે એમની પાસે ગરીબી સ્વીકારવા સિવાયનો કોઈ વિકલ્પ નથી. ગ્રામિણ સ્તરે વસતી ગરીબ સ્ત્રીઓ એક અભિશાપ સમાન છે. પોતાના પતિ પોતાના બાળકોને બે સમય ભોજન પણ આપવા અસક્ત હોય ત્યારે લાચારી અસહ્ય બને છે. આ સ્ત્રીઓને પોતાના કુટુંબીજનો ને ભોજન કરાવ્યા બાદ પાછળ બચેલું-વધેલું ખાવાનો વારો આવે છે. જેનો ચિતાર ભારતીય ચલચિત્રોમાં અનેકવાર રજૂ થયેલ છે. **સ્વ.બિમલ રોયનું " દો વિદ્યા જમીન "** હોય કે પછી **સ્વ.મહેબુબ ખાનનું " મધર ઈન્ડિયા "** હોય. સ્ત્રી જાતિની ગરીબ અવસ્થાની કર્ણાનાંતીકા દ્રષ્ટિ સમક્ષ આવે છે.

ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓએ ઘર ચલાવવાનું હોય છે. કુટુંબીજનો ને ભોજન પીરસવાનું હોય છે અને ઘરની અન્ય જવાબદારીઓ જ્યારે નિભાવવાની હોય ત્યારે આર્થિક સંક્રમણો આ સ્ત્રીઓ માટે અનેક પ્રશ્નો ઉભા કરે છે.

૧.૪ ગ્રામીણ ગરીબ મહિલા ઉત્કર્ષ - સ્વસહાય જુથ યોજના

ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રી શક્તિને ઉજાગર કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા રહેલી છે કે જે દ્વારા ભારતના સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન-ગૌરવ વગેરેનું પુનઃ સ્થાપન થઈ શકે. મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે તેઓનું આર્થિક અને સામાજિક ઉત્થાન પાયાના પરીબળો છે. કારણ કે આર્થિક રીતે પરાવલંબી મહિલા ક્યારેય પણ સશક્ત ન બની શકે. તેથી સ્ત્રીઓની સશક્તિકરણની પ્રક્રિયામાં તેઓનું આર્થિક સ્વાવલંબીપણું પાયાની આવશ્યકતા હોવાથી ગુજરાત સરકારે ૨૦૦૭માં સખી મંડળની યોજના કાર્યાન્વિત કરી જેની પાછળના ઉદ્દેશો ખુબ જ ઉમદા અને મહત્વના રહ્યા છે. ગુજરાત સરકારશ્રીના જણાવ્યા મુજબ સખી મંડળ યોજના પાછળના હેતુઓ ગ્રામીણ મહિલાઓમાં આત્મવિશ્વાસ પ્રેરવો, તેમના નારી ગૌરવને વધારવું તેમજ સમાજ અને કુટુંબના અર્થતંત્રમાં તેમનું યોગદાન આપવા તેમને સમર્થ કરવા. આ ઉપરાંત આ યોજનાનો મુળભુત હેતુ મહિલાઓને આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બનાવી તેમનામાં બચતની ભાવના અને ટેવ વિકસાવી અને તે બચત દ્વારા આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ તેમના દ્વારા હાથ ધરાવવી. ટુંકમાં કહી શકાય કે સખી મંડળની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ મારફત સામાજિક પરિવર્તન માટેનું વાતાવરણ તૈયાર કરવાનું છે.

સખી મંડળ જેને મહિલા સ્વસહાય જુથ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે માત્ર મહિલાઓ માટેનું જ તેમની આર્થિક અને સામાજિક સશક્તિકરણ તરફ પ્રેરતું સંગઠન છે. મહિલા સ્વસહાય જુથનું પાશ્વભુમિકામાં કહી શકાય કે ગ્રામીણ ગરીબ મહિલાઓને સંગઠિત કરી તેમને સક્ષમતા અને સ્વાયત તરફ લઈ જવા બચત અને ધિરાણ જુથ અસર કારક અને વ્યુહાત્મક સાધન છે. અનુભવે એવું જોવા મળ્યું છે કે આવા બચત અને ધિરાણ જુથ દ્વારા જે સંગઠન બને છે તેનાથી ગરીબ બહેનો પોતાના પ્રશ્નો સામુહિક રીતે ઉકેલવા માટે સક્ષમ બને છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ભારતની મોટાભાગની વસ્તિ ગામડાઓમાં વસે છે. જેમાના મોટાભાગના લોકો મજૂરી પર નભતા હોય છે. પછી તે ખેત મજૂર હોય કે અન્ય મજૂર હોય આ દલિત અને ગરીબ છે. અને ખાસ તો અનેક બાબતોમાં વંચીત છે કે જેમને આખી જીંદગી સંઘર્ષમાં વિતાવવી પડે છે.

૧.૫ સ્વસહાય જુથ - એક પરિચય

સ્વસહાય જુથની વ્યાખ્યાઓ

"સમાન હેતુ પાર પાડવા, સ્વૈચ્છાએ ઉભુ થયેલ, મર્યાદિત સભ્ય સંખ્યા ધરાવતુ, ગરીબ અને જરૂરીયાતમંદ વ્યક્તિઓનું એવુ મંડળ કે જે સ્વ-બચત અથવા અન્ય સહાય દ્વારા જુથના સભ્યો સ્વાવલંબી બનાવવાં, રોજગારી આપવા કે સામાજિક ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે ઉપયોગી થતું હોય તેવા સમુહને સ્વસહાય જુથ કહેવાય."

ગુજરાત સરકાર સ્વસહાય જુથ યોજનાને સખી મંડળ એવા ઉપનામે ઓળખાવે છે અને વ્યાખ્યાયિત કરે છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

"સ્વસહાય જુથ એટલે એક સરખી વિચારસરણી વાળા, એક સરખી પરિસ્થિતિ વાળા, એક જ વિસ્તારમાં રહેતા અને સમાન ઉદ્દેશોને સિધ્ધ કરવા માટેનું ૧૫ થી ૨૦ વ્યક્તિઓનું જુથ, જે બચતના માધ્યમ દ્વારા દર મહિને નિયમિત બચત, દર અઠવાડિયે ભેગા મળી પોતાનો અને પોતાના ગામના વિકાસ માટે ચર્ચા કરે, જે ઉકેલવા માટે એક ઉત્તમ સાધન છે."

વિભાવના :-

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓના વિશ્લેષણ દ્વારા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વસહાય જુથ એ ગ્રામ કક્ષાએ ગરીબ મહિલાઓએ સ્વૈચ્છાએ બનાવવાનું છે. જેમા સમાન વિચારસરણી વાળા, સમાન પરિસ્થિતિ વાળા અને એકજ વિસ્તારમાં રહેતી ૧૫ થી ૨૦ મહિલાઓનું જુથ કે જે પોતાની આવકમાંથી ઘરખર્ચ કાઢીને બચત કરે એ બચતને નિયમિત રીતે જમા કરાવે અને જેમાંથી કટુંબના સારા-નરસા પ્રસંગો પાર પાડી શક, અથવા કોઈ વ્યવસાય કરી શકે. મહિલા સ્વસહાય જુથ ઉર્ફે સખી મંડળ એક રીતે જોઈએ તો મહિલાઓની પોતાની, પોતા દ્વારા સ્થપાયેલી અને પોતાના માટે જ કામ કરતી બેંક કહી શકાય.

આપણા સમાજે સ્ત્રીઓ માટે જે રીત-રીવાજો ઘડયા છે. તેમાં બહેનોને કામનો બોજો વધુ છે અને પૈસાની માલિકી નહિવત છે. ઘરકામ અને ખેતીના કામમાં ગળાડુબ આ બહેનો વિકાસના કામો વિશે કેવી રીતે વિચારી શકે ? તેને બદલે તેઓ પોતાની બચતને સાચવવા માટે, તેને એકત્રીત કરવા માટે, તેનો વહિવટ કરવા માટે અને તેમાંથી જરૂરી પ્રસંગે ધિરાણ મેળવવા માટેની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી તે સ્વસહાય જુથ છે. સ્વસહાય જુથ શબ્દ જ સ્વયં સ્પષ્ટ છે કે જેમાં પોતે પોતાની જાતને જ મદદ કરવાની છે. સ્વસહાય જુથ એવા પ્રકારનું સ્વાશ્રયી જુથ છે કે જેમાં જોડાનાર મહિલાઓ પોતાની જાતે પોતાને મદદ કરે છે.

સ્વસહાય જુથનાં સિધ્ધાંતો :-

આ જુથના પાયાના સિધ્ધાંત તરીકે કામ કરે છે. તે નીચે મુજબ છે.

- : ૧૫ થી ૨૦ સભ્યોની મર્યાદા
- : એક કુટુંબમાંથી એક જ સભ્ય બચત જુથનો સભ્ય રહેશે.
- : જુથ પોતાના નિયમો ઘડશે અને લોકશાહિ ઢબે વિચારોનું આદાન-પ્રદાન થાય તેવા નિર્ણયો લેવામાં બધા સભ્યોની ભાગીદારી
- : મિટીંગના કાર્યસુચિ પોતે તૈયાર કરશે.
- : બચતની રકમ પોતે કરશે.
- : બચતની રકમમાંથી આંતરીક ધિરાણ કરશે જેનું વ્યાજ પોતે નક્કી કરશે.
- : લોન અંગેની અરજીઓ અગ્રતાક્રમ આપશે. લોન ભરપાઈ કરવાની મુદત, વ્યાજ, હકાની રકમ વગેરે સ્વસહાય પોતે નક્કી કરશે.
- : પોતાના હિસાબ રાખશે અને દફતર જેમાં ઠરાવબુક, બચતનું રજીસ્ટર, બેંકની પાસબુક અને વ્યક્તિગત પાસબુક આ જુથ પોતે નિભાવશે.

વિશાળ અર્થમાં જોઈએ તો આંતર સ્વસહાય જુથ અવિધિસરનું સ્વનિર્ભર જુથ હશે તેમ છતા સોસાયટી રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ હેઠળ રજીસ્ટ્રેશન કરાવી શકશે. ઉપરાંત આવા જુથો ભેગા મળી એક સંઘ રચી શકશે. જેમ કરવાથી તેમની શક્તિ અને સંગઠન ખુબ મોટુ અને મજબુત બનશે.

સ્વસહાય જુથની પ્રક્રિયા :-

સ્વસહાય જુથની પ્રક્રિયાને નીચે મુજબ છ પગથીયામાં વહેંચી શકાય.

(૧) પગથિયું :- ૧

- મંડળ બનાવવા માટે સમજાવવા
- મંડળના ફાયદા સમજાવવા
- મંડળ માટે ઓછામાં ઓછી છ બહેનો તૈયાર થાય પછી જ આગળ વધવું.

(૨) પગથિયું :- ૨

- મંડળને એક નામ આપવું
- સભ્ય પાસેથી મંડળમાં જોડાવાની અરજી લેવી
- બેંકમાં ખાતુ ખોલાવવાની પ્રક્રિયા શરૂ કરવી

(૩) પગથિયું :- ૩

- મંડળના આગેવાન ચુંટવા
- મંડળોમાં ઓછામાં ઓછા બે અને વધુમાં વધુ ત્રણ આગેવાન હોય તો સારૂ
- મંડળના નિયમો બનાવવા

(૪) પગથિયું :- ૪

- સદ્ધરતા ક્રમાંક તથા ધિરાણની જરૂરીયાત ઉપર પી.આર.એ કરવો
- મંડળની સક્ષમતા તપાસવી
- ધિરાણ માટેના નિયમો, જરૂરી દસ્તાવેજો ઉપર ચર્ચા

(૫) પગથિયું :- ૫

- ઠરાવ/મિનિટ્સ નિયમિત નોંધવી
- જરૂરી હિસાબી વહીવટની નોંધ રાખવી
- પ્રમુખ તથા મંત્રીની નિમણુંક કરવી
- મંડળમાં દરેક નિર્ણય તમામ સભ્યના હિતને ધ્યાનમાં રાખી લેવા

(૬) પગથિયું :- ૬

- મંડળનું સશક્તિકરણ
- અન્ય માહિતી, માર્ગદર્શન તથા અન્ય યોજનાઓ/સંસ્થાઓ સાથે જોડાણ

૧.૬ સ્વસહાય જુથના ઉદ્દેશો :-

મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના અત્યંત આવશ્યક, મહત્વની અને પરિણામગામી એવી યોજના છે જેના ઉદ્દેશો ખુબ જ ઉમદા છે. જે નીચે મુજબ છે.

- : ગ્રામિણ વિસ્તારની ગરીબ મહિલાઓમાં એકતા તથા સંગઠન થાય અને તેઓમાં સમુહની ભાવનાઓનો વિકાસ થાય.
- : મહિલાઓ ઘરખર્ચમાં કસકસર કરતા શીખે અને તેમાંથી થયેલ બચત જુથમાં જમા કરાવે.
- : થયેલી બચત તઓમાં આર્થિક સ્વાવલંબન લાવશે તેમજ મુશ્કેલીના સમયે, સામાજિક પ્રસંગમાં કામ લાગશે.
- : જરૂરીયાત પ્રમાણે અને જરૂરીયાતના સમયે આ મહિલાઓ ધિરાણ મેળવી શકશે.
- : બહારના શાહુકારોના પઠાણી વ્યાજમાંથી મુક્તિ મેળવી શકાય.
- : બાળકોના શિક્ષણમાં ઉપયોગી થઈ શકાય.
- : સંગઠનની ભાવનાનો વિકાસ થાય અને વહિવટની સમજદારી આવે.
- : કૌટુંબિક અને સામાજિક જવાબદારી ઉઠાવવામાં યોગદાન આપી શકાય.
- : મહિલાઓમાં આત્મવિશ્વાસ વધે અને પોતાની સારી ઓળખ મેળવી શકે.
- : સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં નિર્ણાત્મક ભાગીદારી વધારી શકે.

૧.૭ સ્વસહાય જુથ યોજના - બંધારણ :-

મહિલા સ્વસહાય જુથએ ગ્રામિણ કક્ષાએ સ્વસહાય દ્વારા આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ માટેનું મહિલાઓનું જુથ છે. આ જુથ એક એવી સામાજિક સંસ્થા છે કે જેની રચના, કામગીરી, વહિવટ, મુલ્યાંકન માત્ર મહિલાઓ જ કરે છે. સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચેની લેંગીક અસમાનતા દુર કરવા માટેની આ મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજનાનાં બંધારણનું વિશ્લેષણ નીચે મુજબ છે.

સ્વસહાય જુથનાં લક્ષણો :-

- : સામાન્યતઃ એકજ વિસ્તારમાં વસતી ૧૫ થી ૨૦ મહિલાઓ આવા જુથો બનાવી શકે છે.
- : કોઈપણ સંજોગોમાં સ્વસહાય જુથના સભ્યોની સંખ્યા ૨૦ કરતા વધુ ન હોવી જોઈએ.
- : સભ્યોની પસંદગી સમાન હેતુ પાર પાડે અને સમાન જરૂરીયાત વાળા હોવા જોઈએ કે જેમાં તમામ સભ્યોની આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિ લગભગ સરખી હોવી જોઈએ.
- : જુથના સભ્યો રાજકારણથી અલગ હોવા જોઈએ.
- : તમામ સભ્યો કે જેમને પોતાના આર્થિક-સામાજિક વિકાસ માટેની ઘગસ છે. તેઓ સ્વેચ્છાથી આવા જુથોમાં જોડાયેલ હોવા જોઈએ.
- : સ્વસહાય જુથએ પોતાના હેતુઓ પાર પાડવા માટે કાર્યવાહિના નિયમો બનાવેલ હોવા જોઈએ.
- : જુથની પ્રવૃત્તિમાં સૌ પ્રથમ બચતની નિયમિતતા કેળવવી જોઈએ.
- : મંડળના સારા સંચાલન માટે દરેક મંડળમાં ઓછામાં ઓછા બે પ્રતિનિધિઓ એવા હોવા જોઈએ કે જે લખી-વાંચી શકે તથા ઘગશવાળા હોવા જોઈએ.

જુથનાં સભ્યોની લાયકાત :-

- : જુથમાં જોડાનાર મહિલા સભ્યની ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૧૮ વર્ષની હોવી આવશ્યક છે. તેમજ તે મહિલાને સ્વસહાય જુથ અંગે ખ્યાલ હોવો જરૂરી છે.
- : જુથમાં જોડાનાર મહિલા જુથમાં જોડાવાની ઈચ્છા હોય તેમજ સહકારની ભાવનાથી કામ કરવા તૈયાર હોય.
- : સ્વસહાય જુથમાં જોડાનાર મહિલા જુથનાં નિયમો ઘડવામાં, તેનો અમલ કરવામાં સજાગ હોય અને તે નિયમો પાળવા તૈયાર હોય.

સ્વસહાય જુથમાં મહિલા સભ્યોની ફરજ :-

- : મહિલા સભ્યએ સ્વસહાય જુથની મિટીંગમાં નિયમિત હાજર રહેવું અને ભાગ લેવો.
- : મહિલા સભ્યએ નિયમિત રીતે બચત કરવી.
- : મહિલા સભ્યોએ પોતાના જુથનું નામ નક્કી કરવું.

સ્વસહાય જુથના હોદ્દેદારો :-

મહિલા સ્વસહાય જુથમાં હોદ્દેદારોએ જવાબદારી વાળી ભુમિકા નિભાવવાની હોય છે. કારણ કે તેમની જવાબદારીની સભાનતા અને કામગીરી પર જ મહિલા સ્વસહાય જુથના અસ્તિત્વ અને વિકાસનો આધાર રહેલ છે. તેથી તેમની સત્તાઓ, લાયકાતો અને ફરજો નીચે મુજબ છે.

- : સ્વસહાય જુથના હોદ્દેદારો બેંક સાથે વ્યવહાર કરે છે. તેમજ જુથના સભ્ય સાથે પણ વ્યવહાર કરે છે.
- : હોદ્દેદારો જુથના પ્રતિનિધિઓ રૂપે મિટીંગ કે તાલીમમાં ભાગ લઈ શકે છે.
- : હોદ્દેદારો જુથ વતી નિર્ણય લઈ શકે છે.
- : સ્વસહાય જુથમાં નક્કી થયેલા નિયમો અને પેટા નિયમોનું સભ્ય પાસે પાલન કરાવી શકે છે.
- : સ્વસહાય જુથના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનાર સભ્યો પાસેથી દંડ વસુલ કરી શકે છે.
- : સ્વસહાય જુથમાં જરૂર પડે ત્યારે સભ્યોને કામગીરી સોંપી શકે છે અને તે અંગે ફરજ પાડી શકે છે.
- : જુથના હોદ્દેદારોની નિમણુક મંડળની મિટીંગમાં થવી આવશ્યક છે અને બધાને વિશ્વાસ હોય તેવો તે આગેવાન હોવો જોઈએ.
- : હોદ્દેદાર વલણ અને વર્તણુક માં સમતોલપણું જાળવતો હોવો જોઈએ.
- : હોદ્દેદાર નિ:પક્ષી તથા કુશળ રજુઆત કરનાર હોવો જોઈએ.
- : સ્વસહાય જુથની પ્રવૃત્તિમાં બધાને સાથે રાખીને સંગઠિત રાખનાર હોવો જોઈએ.
- : સ્વસહાય જુથની નિયમિત બેઠકો બોલાવે અને સંચાલન કરે તેવો હોવો જોઈએ.

- : હિસાબી ચોપડાઓની જાળવણી કરવા સક્ષમ હોવો જોઈએ તેમજ જુથના વિકાસ માટે ચિંતિત હોવો જોઈએ.
- : સ્વસહાય જુથના હોદ્દાદારોમાંથી એક હોદ્દાદાર શિક્ષિત હોવો જોઈએ.
- : મહિલા સ્વસહાય જુથમાં વિખવાદ કે વિવાદ થાય તેવી પરિસ્થિતિમાં નિષ્પક્ષ રહી નિર્ણય આપવો.
- : હોદ્દાદારો મહિલા સ્વસહાય જુથના સભ્યોને ઝેંક વ્યવહારથી પરિચિત કરવા.
- : હોદ્દાદારો મહિલા સ્વસહાય જુથને વિકાસના તબક્કા સુધી લઈ જવું.
- : સ્વસહાય જુથની ચુટણી નિયમ અનુસાર કરવાની રહેશે અને ચુંટાયેલા સભ્યો હોદ્દાદારો બનશે.
- : ચુંટાયેલા હોદ્દાદારોમાંથી તેમના નેતા નક્કી કરવામાં આવશે.
- : જુથની મિટીંગ દર મહિને નક્કી કરેલ સમયે થવી જરૂરી છે.
- : મંડળમાં પારદર્શકતા જણાવવા માટે દરેક પ્રશ્નની ચર્ચા મિટીંગમાં થવી જરૂરી છે.
- : સ્વસહાય જુથનાં પ્રશ્નોનો ઉકેલ લોકશાહી ઢબે સામુહિક રીતે મંડળમાં કરવો જ આવશ્યક છે.
- : સ્વસહાય જુથની મિટીંગમાં સભ્યોની ૧૦૦% હાજરી ઈચ્છનીય છે. સંજોગો અનુસાર જો અમુક સભ્યો ન આવી શકે તો પણ ૭૫% મિટીંગમાં હાજરી હોવી જોઈએ.
- : સ્વસહાય જુથોની મિટીંગોમાં બચત, ધિરાણ ઉપરાંત સભ્યોના પ્રશ્નો અને ગામના પ્રશ્નોની ચર્ચા થવી જરૂરી છે.
- : સ્વસહાય જુથની મિટીંગોમાં સભ્યોને બચત અને ધિરાણની માહિતી આપવી આવશ્યક છે.

૧.૮ મહિલાઓના વિકાસ માટે પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન થયેલા પ્રયાસો :-

આઝાદી બાદ ભારતના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ માટે સરકારે આયોજન સમીશનની સ્થાપના કરી. ૧૯૫૧ થી પંચવર્ષીય યોજનાની શરૂઆત થઈ અને દર પાંચ વર્ષ આગલી યોજનાનાં પરિણામના આધારે બીજી યોજનાના લક્ષ્યાંકો નક્કી કરવામાં આવતા હતા. ભારતના ગ્રામિણ વિકાસની સાથો-સાથ ગ્રામિણ ક્ષેત્રે ગ્રામિણ ગરીબો, તેમની રોજગારી, આરોગ્ય, તેમના શિક્ષણ પ્રસાર વગેરે બાબતોને યોજનામાં પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું હતું. સ્ત્રી શિક્ષણ અને સ્ત્રીઓના વિકાસના મુદ્દાઓ પણ આ યોજનામાં સમાવી લેવામાં આવ્યા હતા. જેની વિકાસગાથા નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

(૧) પ્રથમ પંચવર્ષિય યોજના (૧૯૫૧-૧૯૫૬)

ભારત સરકારની આ સૌથી પહેલી પંચવર્ષિય યોજના હતી. જેના વિકાસમાં કાર્યક્રમોનું લક્ષ્ય સમાજ કલ્યાણ હતું. ૧૯૫૩ માં સેન્ટ્રલ વેલ્ફેર બોર્ડ નું નિર્માણ થયું કે જેને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રના માધ્યમ દ્વારા કલ્યાણના પગલાઓ ભર્યા.

(૨) બીજી પંચવર્ષિય યોજના (૧૯૫૬-૧૯૬૧)

બીજી પંચવર્ષિય યોજનાના સમય દરમિયાન સ્ત્રીઓ મહિલા મંડળો જેવી સંસ્થાઓમાં સંગઠિત થવા લાગી. આ રીતે સ્થાનિક કક્ષાએ સ્ત્રી વિકાસના કાર્યો માટે પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા.

(૩) ત્રીજી પંચવર્ષિય યોજના (૧૯૬૧-૧૯૬૬)

ત્રીજી પંચવર્ષિય યોજનાના અનેક હેતુઓમાંનો એક હેતુ કન્યા કેળવણી છે. સરકાર સ્ત્રી શિક્ષણના વિકાસમાં માનતી હોવાથી કન્યા કેળવણી ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું.

(૪) ચોથી પંચવર્ષિય યોજના (૧૯૬૬-૧૯૬૯)

આ યોજનાના સમય ગાળા દરમિયાન ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ડેવલપમેન્ટના વિકાસ ઉપર ભાર મુકવામાં આવ્યો. જેમાં રેલ્વે, વાહન-વ્યવહાર, રસ્તાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(૫) પાંચમી પંચવર્ષિય યોજના (૧૯૬૯-૧૯૭૪)

પાંચમી પંચવર્ષિય યોજનામાં સ્ત્રી શિક્ષણનો મુદ્દો વધુ મહત્વનો બનાવવામાં આવ્યો અને માતા અને શિશુના સ્વાસ્થ્યને ઉંચું લાવવા માટેના પગલા ભરાયા.

(૬) છઠ્ઠી પંચવર્ષિય યોજના (૧૯૭૪-૧૯૭૯)

આ યોજનાએ થોડું જુદું વલણ લીધું. સમાજ કલ્યાણમાં સ્ત્રીના વિકાસના અભિગમને વધુ વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો તેમજ સ્ત્રીઓના આર્થિક વિકાસ, રોજગારી અને તાલીમ ઉપર ભાર મુકવામાં આવ્યો.

(૭) સાતમી પંચવર્ષિય યોજના (૧૯૭૯-૧૯૮૫)

આ યોજના સ્ત્રી વિકાસની યોજનામાં સિમા ચિહ્નરૂપ છે કે જેમાં સ્ત્રી વિકાસને એક વિશિષ્ટ વિકાસ ક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે. સ્ત્રીઓના સામાજિક દરજ્જા માટેના કમીશનના અહેવાલને ધ્યાનમાં લઈને આ યોજના એક ત્રિકોણીય વ્યૂહ અપનાવ્યો. જેમાં શિક્ષણ, રોજગાર અને સ્વાસ્થ્યના ક્ષેત્રો પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવામાં આવ્યું.

(૮) આઠમી પંચવર્ષિય યોજના :-

આ યોજનાનો અભિગમ પણ સ્ત્રી વિકાસનો રહ્યો. જેમાં તેના આર્થિક તથા સામાજિક ઉત્થાન પર ભાર છે. કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવેલ અગાઉની યોજનામાં અપનાવેલ અભિગમને પણ ચાલુ રાખવામાં આવેલ તેમજ સ્ત્રીઓમાં આત્મવિશ્વાસ વધે તેમના પોતાનામાં રહેલ વિકાસની સમભાવના તથા વિશિષ્ટ અધિકારો માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યાં.

(૯) નવમી પંચવર્ષિય યોજના :-

આ દાયકામાં આ યોજનાએ વિવિધ વિકાસના કાર્યક્રમોનો લાભ વધુને વધુ સ્ત્રીઓને મળે તે અભિગમ અપનાવ્યો.

(૧૦) દશમી પંચવર્ષિય યોજના :-

આ યોજનામાં સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણ માટે સામાજિક પરિવર્તન અને વિકાસનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો. જેના માટે એક એવું વાતાવરણ તૈયાર કરવાનું લક્ષ્ય રખાયું જેમાં સ્ત્રી કુટુંબ તથા સમાજમાં પોતાના અધિકારોનો ઉપયોગ સમાન રીતે કરી શકે. આ માટે સ્ત્રીઓમાં સશક્તિકરણની રાષ્ટ્રીય યોજના સુચવવામાં આવી. જેમાં રાજકારણમાં પણ સ્ત્રીની ભાગીદારી સ્વીકારવામાં આવી. તેમજ વિધાનસભા તથા લોકસભામાં અનામત બેઠકો નક્કી કરવામાં આવી. સ્ત્રીઓને સ્વસહાય જુથમાં સંગઠિત કરવાનું, મફત સ્ત્રી શિક્ષણ દ્વારા શિક્ષણને વિસ્તારવું, શિક્ષણના કાર્યક્રમોમાંથી સ્ત્રી-પુરુષ પુર્વગ્રહો દુર કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

આમ, આર્થિક રીતે સ્ત્રીઓને સ્વાવલંબી બનાવવાનું, સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિક ને લોન મળી શકે તે માટે વિકાસ બેંકનું આયોજન કરવું. તેવી બાબતો આયોજન પંચે ધ્યાનમાં લીધી.

(૧૧) અગિયારમી પંચવર્ષીય યોજના :-

રાષ્ટ્રીય સંશાધનોની પ્રાક્ષીમાં મહિલાઓમાં સુગમતા વધે અને આર્થિક વિકાસની મુખ્ય ધરીમાં મહિલાઓ ગૌરવપુર્વક સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તે હેતુથી ખાસ યોજનાઓ ઉપરાંત પરંપરાગત યોજનાઓમાં પણ મહિલાઓ માટેના વિકાસ કાર્યક્રમોને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું. ઈ.સ. ૨૦૦૦માં ચીનનાં પાટનગર બેઈજિંગ ખાતે મળેલ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં આ અંગેની રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં આવેલ જેમાં નિશ્ચિત થયેલા મુલ્ય ઈ.સ. ૨૦૦૧ મહિલા અધિકારિતાના વર્ષ તરીકે ઉજવવામાં આવેલ.

આયોજન વર્ષના ઉપદર્શકનાં નેતૃત્વ નીચે તાત્કાલિક "ટાર્ક ફોર્સ" ની રચના કરવામાં આવી જેમાં સાધન વિહોણી મહિલાઓને બિનસરકારી સંગઠનોના માધ્યમથી નાના-નાના ધિરાણ મળી રહે તે માટે ચલાવતા "રાષ્ટ્રીય કોર્ષ" ની પણ ભલામણ કરવામાં આવી. ૨૦૦૧-૨૦૦૨ ના વર્ષ માટેના અંદાજપત્રમાં મહિલાઓની અધિકારીતા માટે પ્રાથમિક તબક્કે સ્વસહાય જુથ દ્વારા ૬૫૦ બ્લોકમાં કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી. જેમાં વિશેષ કરી વિધવા, બીન લાભાર્થી, નીમ્ન કક્ષાની બહેનો માટે વિશેષ વિચાર કરવામાં આવ્યો.

પંચવર્ષીય યોજનાના સમયગાળા દરમિયાન ખર્ચવામાં આવેલ રૂપિયાનું જે પરિણામના સ્વરૂપમાં મુલ્યાંકન કરવાનું હોય તો કહી શકાય કે ઈ.સ. ૨૦૦૦-૨૦૦૧ ના વર્ષમાં કુલ ૩૫ યોજનાઓ એટલે કે ૨૬૯૧૦૬૮ કરોડ ખર્ચમાં આવ્યા હતા. જ્યારે ૨૦૦૧-૨૦૦૨ ના વર્ષમાં તેમાં ૧૮.૪% નો વધારો થયો હતો. મહિલા અને બાળ વિકાસના સ્વતંત્ર વિભાગ હેઠળની યોજનાઓ માટે આ રકમ ફાળવવામાં આવી હતી. મુખ્યત્વે કહિએ તો ઈંદીરા મહિલા યોજના, મહિલા સમૃદ્ધિ યોજના, રાષ્ટ્રીય મહિલા કોર્ષ યોજનાઓ અંતર્ગત રકમ ખર્ચમાં આવેલ. તામિલનાડુ રાજ્ય થી જેમનો પ્રારંભ થયો હતો કે જે ત્યારબાદ ભારતના છ અન્ય રાજ્યોમાં વિસ્તારવામાં આવેલ તે સ્વશક્તિ નામે ઓળખાતી આ યોજનામાં વધારો નોંધાયો નથી.

આમ, બધી પંચવર્ષીય યોજનામાં સમયાનુસાર મહિલાઓનું શિક્ષણ, આરોગ્ય, આર્થિક સ્વાવલંબીપણ અને સશક્તિકરણ પર ભાર મુકવામાં આવેલ છે. ભારતમાં અન્ય કેટલાક રાજ્યોની માફક જ ગુજરાત રાજ્યમાં મહિલા આર્થિક સશક્તિકરણ યોજનાને મહિલા સ્વસહાય જુથ કે સખી મંડળના નામે ૨૦૦૭ થી કાર્યાન્વિત કરવામાં આવેલ છે. જે મહિલાઓમાં આર્થિક બચત, કરકસર તેમજ લાંબેગાળે આર્થિક સ્વાવલંબીપણ વિકસાવે છે.

૧.૯ સ્વસહાય જુથ યોજનાનો વહિવટ :-

મહિલા સ્વસહાય જુથના વહિવટ અંગે નીચેનું વ્યવસ્થા તંત્ર નક્કી કરવામાં આવેલ છે. જે નીચે મુજબ મહિલા સ્વસહાય જુથનો વહિવટ ચલાવવામાં આવે છે. જે નીચે મુજબ છે.

- : જુથનું વહિવટી માળખું
- : મધ્યમ કક્ષાની ફરજો
- : મંત્રીની કામગીરી
- : સભાસદપણું અને તેને રદ થવા પણું
- : સભ્યોની ફરજો અને જવાબદારીઓ
- : કાર્યવાહિ સમિતિ
- : કાર્યવાહિ સમિતિની ફરજો
- : કાર્યવાહિ સમિતિના અધિકારો
- : સભાઓ
- : ભંડોળ

વહિવટ માટેના નિયમો અને પેટા નિયમો :-

- : મંડળના કાયદાઓ અને પેટા કાયદાઓ બનાવેલ હોય તેમજ તેનું ચુસ્તપણે પાલન થતું હોય.
- : મંડળના સભ્યો નિયમિત રૂપે મળતા હોય અને મંડળમાં સંબંધિત દરેક મુદ્દાઓની ચર્ચા થતી હોય.
- : મંડળના હિસાબો બરાબર જળવાતા હોય, તટસ્થ વ્યક્તિઓ દ્વારા તેની ચકાસણી થતી હોય તેમજ દરેક સભ્ય મંડળની ગતિવિધિઓથી માહિતગાર હોય.
- : મંડળમાં આંતરિક ધિરાણ થતું હોય તથા ધિરાણ સમયસર પરત આવતું હોય.
- : મંડળ ધીરે-ધીરે સ્વતંત્ર બને તથા મંડળ વહિવટી તથા યોજના વિષયક ખર્ચને ઉપાડવા સક્ષમ હોય.

હિસાબોની નિયમિત જાળવણી :-

સ્વસહાય જુથ પણ એક અનૌપચારીક જાહેર સંસ્થા હોવાથી તેની નાણાકીય લેવડ-દેવડની નિયમિત નોંધ થાય અને જાળવણી થાય તે અત્યંત જરૂરી બાબત છે. જુથના નાણાકીય વ્યવહારોની દરેક બેઠક માં રજુઆત થાય અને બધા જ સભ્યો તેનાથી જાણકાર રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ ગોઠવવી જોઈએ. જુથોના નાણાકીય વ્યવહારો વ્યવસ્થિત નોંધવા અને જાળવવા માટે જુથે નીચે મુજબના દફતરો જાળવવા જોઈએ.

- : જુથના સભ્યોની માહિતી દર્શાવતુ રજીસ્ટર
- : બેઠક રજીસ્ટર
- : બચત રજીસ્ટર
- : મંડળની ધિરાણ ખાતાવહિ
- : વ્યક્તિગત ધિરાણ ખાતાવહિ
- : રોજમેળ
- : મુલાકાતીઓનું રજીસ્ટર
- : ધિરાણ અરજીઓની ફાઈલ
- : પત્ર વ્યવહારની ફાઈલ
- : વાઉચર ફાઈલ
- : બેંકની પાસબુક
- : સભ્યની વ્યક્તિગત પાસબુક

:- જુથે જાળવવાના તમામ રજીસ્ટરો સાધારણ ભણેલી અને લખી શકે તેવી બહેન પાસે લખાવવા જોઈએ. અને દરેક મિટીંગમાં સભ્યોને વાંચી સંભળાવવા જોઈએ.

:- દરેક રજીસ્ટર મિટીંગમાં જ લખાવા જોઈએ. મિટીંગ પતી ગયા પછી ઘરે જઈને રજીસ્ટર લખવા જોઈએ નહિ.

:- રજીસ્ટર લખવાનુ કામ દરેકને આવડે તે જરૂરી છે.

:- રજીસ્ટરએ જુથનો અગત્યનો દસ્તાવેજ છે તેથી તેને સાચવીને રાખવા. બને તો પેટીમાં તાળું વાસીને મુકવા.

:- રજીસ્ટરો જેટલા સમયસર અને ચોખ્ખી રીતે લખાયા હોય તેટલું જુથ મજબુત બને છે.

સ્વસહાય જુથોની દર માસે મળતી બેઠકોમાં ચર્ચાતા તમામ મુદ્દાઓની ચર્ચા-વિચારણામાં જુથના દરેક સભ્ય પોતાના વિચારો કોઈપણ જાતના ડર સિવાય વ્યક્ત કરે તેટલું જ પુરતુ નથી પરંતુ કોઈપણ બાબતની પુરેપુરી ચર્ચાને અંતે જે કાંઈ આખરી નિર્ણય લેવાય તેની નોંધ કાર્યવાહિ અંગેની રજીસ્ટરમાં કરવી જોઈએ. જુથની દરેક બેઠકમાં અગાઉની બેઠકમાં લેવાયેલ નિર્ણયોની કાર્યવાહિ નોંધ વાંચી સંભળાવવી જોઈએ. ઓછુ અને સામાન્ય ભણેલી બહેનોને જુથની બેઠકમાં ચર્ચાતી બાબતો અંગે લેવાના નિર્ણયોની કાર્યવાહિ નોંધ કેવી રીતે રાખવી તેની સમજ મળી રહે તે માટે નીચેની ઉદાહરણ રૂપ કાર્યવાહિ નોંધ ધ્યાને લેવી ઈચ્છનીય જણાય છે.

ચર્ચા કરેલ મુદ્દા	લેવાયેલા નિર્ણયો
(૧) ગત મિટીંગની કાર્યવાહિ નોંધ વેચાણે લેવા બાબતે	:- ગત મિટીંગ તા. .... નાં રોજ થયેલ તેની કાર્યવાહીની નોંધ વેચાણે લઈ સર્વાનુમતે બહાલી આપવામાં આવે છે.
(૨) માસિક બચતની રકમ જમા કરવવા બાબત	:- જુથના સભ્યોની માસિક રકમની બચત રૂ. .... જમા થયેલ છે. તેને બેંકમાં જમા કરવવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.
(૩) જુથમાંથી ધિરાણ લેવા માટે વ્યાજના દર નક્કી કરવા બાબત	:- આપણા જુથમાંથી જ કોઈ સભ્યને ધિરાણ જોઈતું હોય તો તેને નિચે મુજબના વ્યાજના દરે ધિરાણ મળશે. - માણસની બિમારી, ઢોરની બિમારી, અકસ્માત કે મરણના કારણોસર વ્યાજનો દર માસિક ૧ ટકા મુજબનો રહેશે. - અન્ય તમામ કારણોસર વ્યાજનો દર માસિક ૨ ટકા રહેશે. - લિધેલ ધિરાણનો હમો ચુકી જનારને માસિક વ્યાજ જેટલો દંડ ભરવાનો રહેશે.
(૪) મિટીંગમાં મોડા આવનાર કે ન આવનાર, બચત મોડી આપવા માટેના દંડના નિયમો નક્કી કરવા બાબત	:- મિટીંગમાં મોડા આવે તો રૂ. ૧ પ્રમાણે દંડ લેવો
(૫) ધિરાણ અરજી વેચાણ લેવા બાબત	:- આપણા જુથનાં સભ્ય.....ની ધિરાણ અરજી આવેલ છે. તેમને રૂ. ....ની માંગણી .....હેતુ માટે કરેલ છે. માંગણી પણ વ્યાજબી કરે છે. આથી તેમને રૂ. ....નું .....માસ માટે .... ટકા માસિક વ્યાજના દરે ધિરાણ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે.
(૬) માસિક હિસાબોની ચર્ચા	:- આપણા જુથમાં આ માસે કુલ ..... બચત આવેલ છે. ....રૂ. કુલ ..... સભ્યોને ધિરાણ પેટે આપેલ છે. ....રૂ. દંડના આવેલ છે. .... રૂ. વ્યાજના આવેલ છે. જુથ પાસે બેંકમાં રૂ. .... જમા છે. મંત્રી પાસે રૂ. .... હાથ સિલકના છે.

ચર્ચા કરેલ મુદ્દા	લેવાયેલા નિર્ણયો
(૭) વસુલાતની સમીક્ષા બાબત	:- આપણા જુથમાં કુલ ..... સભ્યોએ ધિરાણ લિઘેલ છે. તેમની વસુલાતના રૂપિયા નિયમીત આવી ગયેલ છે. .... સભ્યએ તેમની વસુલાતની રકમ આપેલ નથી. તો તે અંગે કાર્યવાહિ કરવાનુ ઠરાવવામાં આવે છે.
(૮) આગામી તારીખ.....એ ગામમાં પોલિયોના ટીપા પીવડાવવાનો કાર્યક્રમ છે તે અંગે ચર્ચા	:- આપણા જુથોના તમામ સભ્યોને આગામી તા. .... એ ગામમાં પોલિયોના ટીપા પીવડાવવાના કાર્યક્રમ અંગે જાણ કરવામાં આવે છે. તેમના ઘરમાં, આડોશ-પાડોશનુ જે કોઈ રસી પીવડાવવા જેવડા બાળકો હોય તેઓ રસી પીવડાવવામાંથી બાકાત રહી ન જાય તે અંગેની બધાને સુચના આપી બધા સભ્યો સંમતિથી તેમ કરવા મંજુર છે.
(૯) જુથમાં નવા સભ્યને દાખલ કરવા માટે	:- આપણા ગામના બહેન ..... આપણા જુથમાં જોડાવા ઈચ્છે છે. તેમને માટે એવુ નક્કી કરવામાં આવે છે કે તેમણે બાકીના ત્રણ માસની બચત ત્રણ માસ સુધી બેવડી કરીને બચત જમા કરાવવી.
(૧૦) જુથમાંથી સભ્યને દુર કરવા બાબત	:- આપણા જુથના સભ્ય ..... ને તેમના ઘરવાળા બહારગામ જતા રહેવાથી જુથમાંથી નીકળી જવુ છે. તેમને તેમની કુલ જમા બચત પરત આપવાનુ નક્કી કરવામાં આવે છે.

૧.૧૦ સ્વસહાય જુથની યોજના - કાર્યક્ષેત્ર :-

મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના જે મૂળભુત રીતે ગ્રામિણ ક્ષેત્રએ ગરીબ સ્ત્રીઓના આર્થિક સ્વાવલંબન અને તે દ્વારા તેમના સશક્તિકરણ માટે કાર્યાન્વિત કરવામાં આવી છે. તેનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણું જ મહત્વનું છે. જે નીચે મુજબ છે.

૧.૧૦.૧ - સ્વસહાય જુથ મારફતે સ્વરોજગાર :-

ગ્રામિણમહિલાઓ આર્થિક રીતે જ્યારે પરાવલંબી છે ત્યારે તેમની મુશ્કેલીઓનો પાર હોતો નથી. કુટુંબના નાના-મોટા કામ માટે તેમને કુટુંબના પુરૂષ વર્ગ ઉપર નિર્ભર રહેવું પડે છે. જેમા ઘણીવાર નીરાશા સાંપડે છે. તેને બદલે આ સ્ત્રીઓ પાસે નાણાનું ભંડોળ હોય તો તે દ્વારા તે કુટુંબની જરૂરીયાતપણા પુરી કરી શકે તથા પોતે જે વ્યવસાય કે કામગીરી તે રોજગાર કરવા માંગતી હોય તે પણ કરી શકે. સ્ત્રીઓની રોજગારી આજના જટીલ એવા સ્પર્ધાત્મક યુગમાં અત્યંત જરૂરી છે. મહિલા સ્વસહાય જુથ આ ઉમદા કામગીરી બજાવે છે.

૧.૧૦.૨ - સ્વસહાય જુથ સાથે રિવોલ્વીંગ ફંડ :-

મહિલા જુથ જે સ્ત્રીઓ સશક્તિકરણ માટે નક્કર કાર્યક્રમો કરવા માગતા હોય તો તેમની પાસે પાયાની મુડી અત્યંત આવશ્યક છે. આ પાયાની મુડી કોઈ બેંક પાસેથી લોન દ્વારા કે દાન દ્વારા મેળવેલ નથી. પરંતુ આ ગરીબ મહિલાઓએ પોતાની બચત દ્વારા ઉજત કરેલ છે કે જેના કારણે આ મુડી વધુ મુલ્યવાન બને છે.

આ સંચીત મુડીને કાર્યાન્વિત કરી શકાય એટલે કે જે બહેનો સ્વરોજગાર કરવા માંગતી હોય તેમને મુડી તરીકે પણ આપી શકાય. આ રકમને રોજગારી માટેના ધિરાણ તરીકે મુલવવામાં આવે છે કે જેની ઉપર સ્વસહાય જુથે નક્કી કરેલ વ્યાજ લેવાનું રહે. આ ઉપરાંત સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ બહેનો સામાજિક જરૂરીયાત માટે ધિરાણ મેળવવા માંગતી હોય તો તેમને પણ મંજૂર થયેલ વ્યાજે ધિરાણ આપી શકાય. આમ સ્વસહાય જુથ

મહિલાઓની સંચીત બચતની રકમ જ ફરતી રહે જેને પરિણમે તેને લીધે મુડીની તરલતા રહે અને તેમાં સતત વધારો થતો રહે. આ મુડીને રિવોલ્વીંગ ફંડ પણ કહી શકાય. કારણ કે સ્વસહાય જુથ સંચીત મુડીમાંથી કેટલીક રકમ બેંકોમાં થાપણ તરીકે મુકી શકે છે. અને બાકીની રકમ ધિરાણ માટે પોતાની પાસે રાખે છે. તો આ રકમની રિવોલ્વીંગ ફંડ કહેવાય છે. મહિલા સ્વસહાય જુથને જરૂર પડે તો બેંકો રિવોલ્વીંગ ફંડ અંગેની ગ્રાન્ટ આપી શકે છે.

૧.૧૦.૩ - સ્વસહાય જુથ અને પ્રવૃત્તિ અને વિકાસ પર અસર :-

મહિલા સ્વસહાય જુથની પ્રવૃત્તિનો રૂલક ઘણો ઉમદા અને વિશાળ છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ એક યા બીજી રીતે મહિલાઓના આર્થિક સ્વાવલંબન અને સામાજિક સશક્તિકરણ તરફ દોરી જાય છે.

- : મહિલા સશક્તિકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા ગ્રામિણ વિકાસમાં પોતાનું યોગદાન આપી શકે છે. જેમાં તે મહિલા સ્વસહાય જુથમાંથી ધિરાણ મેળવીને સ્વરોજગાર શરૂ કરી શકે છે.
- : સ્વરોજગાર આધારીત મહિલા આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બને છે કે જેનો લાભ તેના કુટુંબને આપી શકે છે.
- : ગ્રામિણ મહિલાઓમાં સંગઠન અત્યંત આવશ્યક છે. આ સંગઠન દ્વારા તઓ સંગઠનનું વ્યવસ્થાપન અને તેની ભુમિકા પણ સમજશે.
- : ગામડાની ગરીબ અને અભણ બહેનો પોતાનું ઘરઘાટીને બહાર આવશે. જેને પરીણામે બાહ્ય દુનિયા સાથે તેની આંતરક્રિયા થશે અને તેની સમજદારી અને જ્ઞાનમાં વધારો થશે.
- : લૈંગિક સમાનતા તરફ મહિલાઓને દોરી જવાનો આ એક ઘણો સફળ થનાર રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે કે જે દ્વારા રાષ્ટ્રીય મહિલાઓ પોતાની કાર્યશક્તિને ઓળખે છે અને તેને કાર્યવિત કરે છે.

- : ખુણે-ખાચરે પડેલ બચતો આ રીતે બહાર આવશે. જેના દ્વારા ગ્રામિણ ગરીબ મહિલાઓ બચત અને ધિરાણ મેનેજમેન્ટ શીખશે અને પોતાની કામગીરી અંગે ધિરાણ મેળવી શકશે.
- : ગ્રામિણ મહિલાઓ બેંકો સાથેના વ્યવહાર પણ શીખશે. પોતાની બચત મેનેજમેન્ટ પણ શીખશે તેમજ જરૂરીયાતના પ્રસંગે ધિરાણ કઈ રીતે મેળવી શકાય અને કઈ રીતે પરત મેળવી શકાય તે પણ શીખશે.
- : મહિલા સ્વસહાય જુથ એક લઘુ બેંક છે કે જે બેંકની માફક બચત અને ધિરાણની પ્રક્રિયા મોટાપાયે કરે છે.
- : માંદગી, સામજિક પ્રસંગો, શિક્ષણ કે આકસ્મિક ખર્ચ અંગેનું વ્યવસ્થાપન મહિલા સ્વસહાય જુથ દ્વારા થઈ શકે અને ઉચુ વ્યાજ ધરાવતા શાહુકારના પંજામાંથી બચી શકે છે. મહિલા સ્વસહાય જુથ દ્વારા સ્ત્રીઓ સ્વાશ્રય, સ્વાવલંબી અને આત્મનિર્ભર બનશે. જે સ્ત્રી સશક્તિકરણની પ્રક્રિયાના ભાગ રૂપે છે.

૧.૧૦.૪ - સ્વસહાય જુથ અને મહિલાઓનું સશક્તિકરણ :-

સશક્ત મહિલા જ સશક્ત સમાજનું નિર્માણ કરી શકે છે. એટલે કે સમાજની સ્વચ્છતા પર અવલંબી છે. મહિલા સશક્તિકરણની યોજના કાર્યાન્વિત કરવા માટે કે મહિલા સશક્તિકરણની પ્રક્રિયાને વેગ આપવા માટે મહિલાઓને શિક્ષણ, વ્યવસાયિક તાલીમ, સ્વરોજગાર, બચત, વ્યવસ્થાપન શીખવાની જરૂર છે. જે દ્વારા તેનું સશક્તિકરણ થઈ શકે. તે અનુલક્ષીને જણાવે છે કે સશક્તિકરણ એટલે સારી રીતે જીવવું અને સશક્ત જીવન અંગેની પસંદગી કરવી. વિદેશીઓની સ્ત્રીઓની સરખામણીમાં ભારતીય સ્ત્રીઓ હજુ સુધી કેટલીક બાબતોમાં પછાત છે અને સશક્તિકરણ ભોગવે છે. તેમને શિક્ષણ, તાલીમ, સંગઠન અને આર્થિક સ્વાવલંબીપણા ઉપર સશક્ત કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ગ્રામિણ મહિલા કે જે મોટેભાગે નિરક્ષર, પરાવલંબી અને અનેક કારણોસર લાચાર છે તેમને તેમનામાં રહેલી આવડત અને ક્ષમતાનું પ્યાલ નથી. આ મહિલાઓને સ્વાવલંબી બનાવી શકાય, સ્વરોજગાર આપી શકાય અને તેમનું આર્થિક પરાવલંબીપણુ દુર કરી શકાય તો ચોક્કસ તેઓનું સશક્તિકરણ તો થાય જ, તેમનું કુટુંબ, સમાજ અને ગામ પણ સશક્ત બનવા પામે. સ્ત્રી પણ સામાજિક અને આર્થિક વિકાસની સમાન ભાગીદારી છે. તેમ છતાં પુરૂષોની સરખામણીમાં જો તેનું સ્થાન નિચું રખાતું હોય તો તે જેટલું ગેરકાનુની છે તેટલું જ અમાનવિય પણ છે. સ્ત્રી-પુરૂષ કોઈપણ સમાજમાં એક જ રચના બે સમાન પૈડા છે કે જેના પર રચની સ્થિરતા, મજબુતીનો આધાર છે.

સ્ત્રીઓને અલગ ઓળખાણ કરવાની જરૂર છે. પોતાનું એક અલગ અસ્તિત્વ છે તેમજ એક અલગ વ્યક્તિત્વ પણ છે. આ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ જ સશક્તિકરણનો હેતુ છે. મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના દ્વારા જ્યારે કાર્ય કરવામાં આવે છે ત્યારે બંને વિકાસ શક્ય છે. જેમાં ભાગ લેનાર મહિલાનો તો વિકાસ થાય જ છે સાથો-સાથ તેમના સંગઠનનો તથા સંગઠનની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે.

ભારતીય સમાજમાં અને તેમાં પણ ગ્રામિણ સમાજમાં સ્ત્રીઓની ભુમિકા અત્યંત મહત્વની છે તેમજ નિર્ણાયક પણ છે. તેમને ઘર સંભાળવાનું, સાસુ-સસરા, પતિને સંભાળવાના, બાળકોને સંભાળવાના તેમજ મિટીંગોમાં પણ હાજરી આપવાની એમ વિવિધ ક્ષેત્રે સ્ત્રીઓ પડકાર રૂપ કામગીરી સંભાળી શકે છે. તેવા સંજોગોમાં ગ્રામિણ વિકાસમાં તેમનો જ્ઞાનો મહત્વનો અને નિર્ણાયક બની જાય છે.

૧.૧૦.૫ - મહિલા સ્વસહાય જુથ અને ગ્રામિણ વિકાસ :-

ભારત હજુ સુધી ગામડાઓનો બનેલો, ગામડાઓ ઉપર નભતો અને ગ્રામિણ સંસ્કૃતિ વાળો દેશ છે કે જેમા ભારતની વસ્તીના ૬૨% લોકો રહે છે. જે-તે ગામડાઓ ભારતીય અર્થતંત્રમાં પાયાઓ છે. સ્વતંત્રતાનાં આટલા બધા વર્ષો પછી ભારતીય અર્થતંત્ર ગરીબી અને બેરોજગારીના વિષયકમાંથી મુક્તિ થયેલ નથી. ગ્રામિણ બેંકોમાં શાખા વિતરણ પછી પણ ગ્રામિણ ગરીબોનો વિશાળ વર્ગ આજે પણ ઉભો છે. ગ્રામિણ કક્ષાએ ગરીબોનો

વિશાળ વર્ગ કે જેમાં સીમાંત ખેડુતો, ભુમિવિહોણા ખેતમજુરો, ગ્રામિણ કારીગરી અને મહિલાઓ આજે પણ આર્થિક સહાય અંગે બિનસંગઠીત સ્ત્રોત પર અવલંબન ધરાવે છે. આવા લોકોને થોડી-થોડી રકમની જરૂરીયાત વારં-વાર પડતી હોય છે.

મહિલા સ્વસહાય જુથની ગ્રામિણ વિકાસ ઉપર જે અસરો થયેલ છે તે ગ્રામિણ વિકાસ સંદર્ભમાં અત્યંત મહત્વની છે. ભારતના ગામડાઓને આર્થિક અને સામાજિક રીતે પછાત, અશિક્ષીત અને અસંગઠીત રાખી શકાય નહીં. ભારતીય સમાજનો વિકાસ ગ્રામિણ સમાજ વિકાસ પર આધારીત હોવાથી ગામડાઓનો સર્વાંગી વિકાસ પાયાની આવશ્યકતા છે. મહિલા સ્વસહાય જુથની કાર્યવિત્ત યોજનાઓ ગ્રામિણ ગરીબ અને અસંગઠીત મહિલાઓની શક્તિઓને ઉજાગર કરે છે કે જે શક્તિ દ્વારા ગ્રામિણ વિકાસને વેગમાન બનાવી શકાય.

વિશ્વવિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. મોહમદ યુનુસની વિચારધારા મુજબ ગ્રામિણ વિકાસના પાયામાં ગ્રામિણ સ્વરોજગારી, ગ્રામિણ મુડી, ગ્રામિણ ધિરાણ વ્યવસ્થા, ગ્રામિણ સંગઠન પાયાની આવશ્યકતા છે. કોઈપણ દેશના ગામડાઓને ભાંગતા બચાવવા માટેનો આ એક રામબાણ ઈલાજ છે. આ એવી વિચાર ધારા છે કે જેની બાંગ્લાદેશમાં કાર્યવિત્ત કરવામાં આવેલી છે કે જ્યાં તેને સફળ પરીણામો આવ્યા છે. ડૉ. મોહમદ યુનુસના ગ્રામિણ બેંક, ગ્રામિણ ધિરાણ અને ગ્રામિણ સ્વરોજગારીની વિશ્વ બેંક જેવી વિશ્વ બેંક પણ સ્વીકારે છે. ભારતમાં પણ આ વિચારધારા એક યા બીજા સ્વરૂપે અમલમાં મુકવામાં આવી રહેલ છે. ભારતની પંચવર્ષિય યોજનામાં ગ્રામિણ વિકાસ પર ભાર મુકવામાં આવેલ છે. ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકારોએ પણ આ યોજનાઓને સાકાર સ્વરૂપ આપવા માટે સારી એવી રકમ ખર્ચેલ છે. તેમ છતાં હજુ ગ્રામિણ કક્ષાએ જે આર્થિક અને સામાજિક પરીવર્તન પ્રતિબિંબિત થવું જોઈએ તે થતું નથી. તેની પાછળના અનેક કારણોમાં એક કારણ એ પણ હોય શકે કે આયોજન પંચની આ યોજનામાં ગામડુ કેન્દ્ર સ્થાને ન હોય તેમજ આયોજન કાર્ય તેમજ આયોજનોના અમલદારો અને ગામડાઓ વચ્ચે સંકલનનો અભાવ પણ હોય શકે.

મહિલા સ્વસહાય જુથની ગ્રામિણ વિકાસ ઉપર થયેલી અસરો નીચે મુજબની છે.

--: એકલી, અટલી, અજ્ઞાન બહેનો જુથમાં આવી છે, બીજાના વિચારો સાંભળવા-સમજવાની તક પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પોતાના વિચારો મુક્તપણે રજૂ કરી શકે છે આથી વૈચારીક પ્રક્રિયાઓ શરૂ થઈ છે અને ગ્રામિણ મહિલાઓની સુષુપ્ત શક્તિઓ ખીલી છે પરિણામે જે માનવ શક્તિ અત્યાર સુધી નિષ્ક્રિય હતી તે હવે સક્રિય બનવા પામી છે.

--: સંગઠનમાં જોડાવાથી બહેનોની સંગઠિત શક્તિ અને તેમની કલ્પના શક્તિ દ્વારા એક બહુ મોટી તાકાત ઉભી થઈ છે. જેના પરિણામે ગ્રામિણ વિકાસનો કોઈપણ હેતુ પાર પાડવા માટે બહેનો અવાજ ઉઠાવે છે.

--: ગ્રામિણ વિકાસના ભાગરૂપે બહેનો એકબીજાના વિચાર વિમર્શથી તેમની ભવિષ્યની જરૂરીયાતોનું આયોજન કરી શકે છે અને તેની પ્રાપ્તિ માટે વ્યવસ્થા પણ બહેનો કરે છે.

--: સૌથી મહત્વની બાબત એ છે કે ગામડાની ગરીબ અને અભણ બહેનોમાં બચત અને લોનનો વિચાર દાખલ થવાથી અને તેના પરિણામો ધ્યાનમાં લેવાથી બહેનોમાં બચતની વૃત્તિ દાખલ થઈ છે. આથી આપેલ ધિરાણની વસુલાત પણ ઝડપી બની છે. બચત, લોન, ધિરાણ, વસુલાત આ બધી પરિભાષા સાથે ખુણે ખાંચકે સંતાયેલ બચતની રકમ પણ હવે બહાર આવવા લાગી છે. તે મુડી સાથે કાર્યવિત બની છે.

--: અગાઉના સમયમાં પોતાના ગામમાંથી કે જીલ્લામાંથી બહાર જતો પૈસો હવે પોતાના ગામની કે નજીકની બેંકમાં ડિપોઝીટ રૂપે મુકાયેલ હોય છે. તેથી આ ગામોમાં ધિરાણો વધ્યા છે, ધિરાણ પ્રક્રિયા સઘન બની છે જે મોટેભાગે સ્વરોજગારી માટે આપવામાં આવેલ હોય.

--: અત્યાર સુધી જમીન વિહોળા અને મિલકત વગરના એવા અતિ ગરીબ કુટુંબો કે ડૉ. મોહમદ યુનુસની પરિભાષામાં વંચીતોને કોઈ ધિરાણ રાખતુ ન હતુ. એવા અસંખ્ય કુટુંબોને ધિરાણ આપી બેંકને લાયક બનાવ્યા છે.

-: મહિલા સ્વસહાય જુથએ મિની બેંક છે. જેથી બેંકની માફક બચત અને ધિરાણની પ્રક્રિયા જુથોએ મોટાપાયે શરૂ કરી છે. આથી જુથના સભ્યો જુદી-જુદી મિલકતો યોગ્ય સમયે વસાવી, આવક મેળવી, રોજગારી નિર્માણ કરતા થાય છે.

-: ગ્રામિણ ગરીબોને માંદગી, સામાજિક ખર્ચ જેવા આકસ્મિક ખર્ચાઓ માટે પૈસાની જરૂરીયાત તાત્કાલીક પડતી હતી જેને માટે ધિરાણની વ્યવસ્થા ન હોવાથી ના છુટકે તેઓએ શાહુકારો પાસે થી ઉચાં વ્યાજે નાણા મેળવવા પડતા. શાહુકારની આ નાગચુળમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે આ મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના એક મોટા આશિર્વાદ સમાન નિવડેલ છે. સમયસર નાણાની જરૂરીયાત વાળા ઓછા વ્યાજે નાણા મેળવી શકે છે. વ્યાજની રકમ પણ જુથમાં જમા થાય છે. એમ પોતાની સંચિત રકમમાંથી જ લોનને ધિરાણ મળતુ હોવાથી તેમનુ સ્વમાન પણ જોખમાતુ નથી.

-: અગાઉ ગામડાની મજૂર બહેનો નાની બચતો કરતી હતી. જેથી મુશ્કેલીના સમયમાં કામ આવે પરંતુ તેમને બેંકની શાખાઓ દુર પડતી હતી. ઉપરાંત બેંક તેના ચોક્કસ સમયમાંજ પૈસાની આપ-લે કરે છે. જેથી મજૂર લોકોને મજૂરીનો દિવસ બગાડીને બેંકમાં જવુ પડતુ હતુ. મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજનાએ બહેનોની આ સમયનુ નિરાકરણ કરેલ છે કે જુથમાં ગમે ત્યારે તેમની બચત જમા થઈ શકે. આવા મજૂર કુટુંબોની બિન ઉત્પાદક બચતો એકઠી કરને વિકાસના કામોમાં ઉપયોગ કરી શકાય છે.

-: ગ્રામિણ બહેનો સબસીડી કે ખોટા પ્રલોભનો પર આધારીત રહેવાને બદલે પોતાના કુટુંબને આધારે આવક મેળવવાનુ આયોજન કરવા લાગી છે.

-: મહિલા સ્વસહાય જુથ પ્રોગ્રામ ટાર્ગેટ લક્ષી નથી, પરંતુ એક લોક કાર્યક્રમ છે. તેથી જે બહેનોને જોડાવવુ હોય તે જુથમાં જોડાય છે. આમ એક વિશાળ ફલકમાં એક મોટા માનવ સમુદાયને આવરી લેવામાં આવે છે.

-: મહિલા સ્વસહાય જુથનુ જ્વલંત પાસુ એ છે કે ઘરમાં જ્યારે પૈસાની જરૂર પડે ત્યારે બહેનો સ્વસહાય જુથમાંથી પૈસાની વ્યવસ્થા કરતી થઈ છે. જેના પરિણામે ઘરમાં બહેનોનું મુલ્ય અને માન વધ્યા છે.

-: મહિલા સ્વસહાય જુથ દ્વારા ગ્રામિણ વિકાસનું એક મહત્વનું પાસું એ છે કે આ જુથ એક પ્લેટફોર્મ સમાન છે જેના દ્વારા બાળ સ્ત્રીકરણ, સ્વચ્છતા, વૃક્ષારોપણ, બચત અને વસુલાત, સાક્ષરતા, જળસંચય અને વ્યસનમુક્તિ તથા અંધશ્રદ્ધા જેવા વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોને નજીવા ખર્ચા અને બહુ મોટા પાયાે પરિણામ લક્ષી કરી શકવામાં આવે છે.

-: અંતમાં મહિલા સ્વસહાય જુથ દ્વારા ગ્રામિણ વિકાસનું એક મહત્વનું પાસું એ છે કે આ બહેનો સ્વાશ્રય, આત્મનિર્ભર અને સ્વાવલંબી બનવાથી ભવિષ્યમાં તેઓ સરકાર પર, દાતાઓ પર ઓછો આધાર રાખતા થશે.

ભારતનું સમગ્ર અર્થતંત્ર કૃષિ અને કૃષિ આધારીત ઉદ્યોગ-દંધા સાથે સંકળાયેલા છે અને એક રીતે જોઈએ તો ગામડાની વસ્તિના ૬૦% લોકો ખેતી-વાડી ઉપર નિર્ભર રહી રોજગારી મેળવે છે. તેથી ગ્રામિણ કક્ષાએ મહિલા સ્વસહાય જુથની માફક અલગ-અલગ વ્યવસાયમાં જોડાયેલ કે સ્વરોજગાર કરતાં લોકોના સંગઠનો કરવામાં આવે તો ગ્રામિણ વિકાસને નવો ઓપ અને નવી દિશા આપી શકાય છે. ગ્રામિણ લોકોના આ સંગઠનમાં ખેડુત મંડળી, માલધારી મંડળી, યુવા મંડળી અને સહકારી મંડળીઓના સમાવેશ થાય છે કે જેમાં દરેક મંડળને ગ્રામિણ વિકાસ અંગેના પોતાના હેતુઓ હોય છે અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રે હોય છે.

૧.૧૦.૬ - સ્વસહાય જુથ અને ધિરાણ લેનારાઓ :-

મહિલા સ્વસહાય જુથ એ બચત અને ધિરાણ પર આધારીત કામ કરતી બિનબેંકીંગ નાણાકીય વ્યવસ્થા છે. જેને સરકારે કાર્યનિવૃત્ત કરી છે અને કાનુની સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. ટુંકમાં કહી શકાય કે ડૉ. મોહમદ યુનુસ ની ગ્રામિણ બેંકની યોજના માટે મહિલા સ્વસહાય જુથની યોજના જન્મ પામી હોય કારણ કે એક સત્ય હકિકત તો સૌ કોઈએ સ્વીકારવી પડે તેમ છે કે બાંગ્લાદેશ જેવા એક અત્યંત પછાત, અશિક્ષીત અને ગરીબ દેશમાં પણ જો ગ્રામિણ મહિલાઓ માટે જે દાખલ કરવામાં આવેલી ગ્રામિણ બેંક યોજના જો આટલા સફળ પરિણામો આપી શકે તો ભારત જેવા વિકાસને પંથે પડેલા ગાંમડાઓમાં બહેનોની શક્તિને ઉજાગર કરીને આવી યોજના આ માટે કાર્યનિવૃત્ત ન કરવી ? ભારતમાં પણ જ્યાં આ યોજના અમલમાં મુકવામાં આવેલ છે ત્યાં-ત્યાં તેને સારા પરિણામો આવ્યા જ છે.

મહિલા સ્વસહાય જુથએ મહિલાઓની સંચીત બચતને મહિલાઓને જ રોજગારી માટે કે આકસ્મિક જરૂરીયાતો માટે ઓછા વ્યાજે ધિરાણ કરે છે. આમ, સંચિત બચતનું ધિરાણએ આ યોજનાનું એક ઉમદા પાસુ છે.

સ્વસહાય જુથ મંડળની રચના પછી ૪ થી ૬ મહિના સુધી ધીરે-ધીરે સભ્યની જરૂરીયાત અને પ્રાથમિકતા અનુસાર ભંડોળમાંથી નાના-નાના પાચે ધિરાણ લેવા માટે સભ્યોને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. જેમાં નાની પણ ટુંકાગાળાની જરૂરીયાતો જેવી કે માંદગી, અનાજ માટે લોન આપવા જોઈએ જેના પરિણામે ગરીબ સભ્યોને બચત કાર્યનો લાભ થતો જણાય છે. લોન અંગેની શરતો, વ્યાજનો દર અને ધિરાણની વસુલાત, તેના હપ્તા વગેરે મંડળ તેની બેઠકમાં ચર્ચા દરમિયાન નક્કી કરે છે. બચત અને ધિરાણોની વિગતો ઘરાવતા હિસાબી ચોપડાઓ આ મંડળે જણાવવા જોઈએ.

આંતરીક લોન દ્વારા મંડળના સભ્યો લોનની રકમના સદઉપયોગ અને પુનઃચુકવણી વિશે શીખશે તેથી જ્યારે ભવિષ્યમાં બેંક પાસેથી લોન લેશે ત્યારે આ અનુભવ મદદરૂપ થશે.

ધિરાણ આપવા સમયે જે બાબતો ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે નીચે મુજબ છે.

- : ધિરાણની માંગણી મિટિંગમાં રજુ થવી જોઈએ.
- : આ માંગણી પર કેટલી રકમનું ધિરાણ આપવું કે નહીં તેની મિટિંગમાં ચર્ચા કરવી જોઈએ.
- : ધિરાણ આપતા સમયે અરજી પર ધિરાણ લેનાર ની અને વહિવટ કરનારની સહિ હોવી જોઈએ.
- : ધિરાણમાં બે જામીન ની સહિ હોવી જોઈએ.
- : ધિરાણની રકમ ધિરાણ લેનારને મિટિંગમાં આપવી જોઈએ.
- : ધિરાણ આપવાની વિગત પાસબુક અને ચોપડામાં નિયમિત રીતે થવી જોઈએ. જેમાં ધિરાણની રકમ, વ્યાજ, ધિરાણ પરત કરવાનો સમય, હપ્તાની રકમ વગેરે ધિરાણ આપતા સમયે જ નક્કી કરવાં જોઈએ.
- : ધિરાણની મર્યાદા, વ્યક્તિગત, બચત, સભ્યોને નાણા પરત કરવાની કે મિટિંગમાં આવવાની નિયમિતતાના આધારે નક્કી કરવામાં આવવી જોઈએ.

- : પ્રથમ લોન ભરપાઈ થયા બાદ જ બીજી લોન આપવી જોઈએ.
- : અમુક જ સભ્ય વારંવાર લોન લે તે ન બનવું જોઈએ.
- : ધિરાણ લેનાર નિયમિત બચત કરતો હોવો જોઈએ.
- : ધિરાણ લેનાર જુથના નિતિનિયમો અને બંધારણનો અમલ કરતો હોવો જોઈએ.
- : ધિરાણ લેનાર સારૂ ચારિત્ર્ય, નિયમિતતા ધરાવતો અને સક્ષમ હોવો જોઈએ.
- : ધિરાણ મેળવવાનો હેતુ સ્વરોજગારીનો ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટે અથવા ચાલુ ઉદ્યોગને સક્ષમ બનાવવા માટે અથવા નાના પાયા પર વપરાશથી લોન મેળવવા માટે હોવો જોઈએ.

૧.૧૦.૭ - સ્વસહાય જુથ અને બેંક સાથે જોડાણની પ્રક્રિયા :-

મહિલા સ્વસહાય જુથ એ ખરેખર તો જુથના સભ્યોની તેમની બચત ધિરાણની વ્યવસ્થા કરતી એક મિની બેંક ગણી શકાય. કારણ કે પોતાના સભ્યો પુરતી આ સંસ્થા નાણાકિય વ્યવહાર કરે છે. એટલે કે તેમની બચતો સ્વીકારે છે અને જમા થયેલ મુડીમાંથી તેમને ધિરાણ આપે છે. જે ધિરાણ લેનારાઓએ નિયમાનુસાર સરળ હપ્તા સ્વરૂપે પરત કરવાનું હોય છે.

ભારત સરકારે આવા સ્વસહાય જુથોને જ્યારે-જ્યારે નાણાકિય જરૂરીયાતો ઊભી થાય ત્યારે તેને માટે રાષ્ટ્રીય કૃષિ અને ગ્રામિણ વિકાસ બેંકની સ્થાપના કરી છે. સ્વસહાય જુથમાં જ્યારે જમા થયેલ મુડી ભંડોળ કરતા ધિરાણની માંગણી મોટી હોય ત્યારે સ્વસહાય જુથ કે જેનું જોડાણ નાબાર્ડ બેંક સાથે કરવામાં આવે છે તેની પાસેથી ધિરાણ મેળવી શકે છે. આમ, મહિલા સ્વસહાય મંડળના માધ્યમ દ્વારા લોન લેવા માટે ગરીબ લોકો બેંક સાથે જોડાય છે અને આ બેંક પણ જોડાણના નિયમ અનુસાર આંતરિક ધિરાણ માટે લોન આપે છે કે જે લોન પર માસીક ૧% જેટલું વ્યાજ ચુકવવાનું થાય છે. આમ, બેંક સાથેનું મહિલા સ્વસહાય જુથનું જોડાણ જુથની નાણકિય શક્તિ વધારવામાં ઉપયોગી બને છે. સાથો-સાથ જુથના સભ્યોને ધિરાણ મેળવવામાં પણ સરળતા રહે છે.

બેંકમાં મુકેલી બચત એ મુડીવૃદ્ધિમાં ઉપયોગી નથી બનતી પરંતુ તે બચતને આંતરિક ધિરાણ કરીને તેના પર મળતા વ્યાજ દ્વારા બચતને વધારી શકાય છે.

મહિલા સ્વસહાય જુથમાં સંચિત થયેલ બચત કરતા ઘણીવાર ધિરાણની માંગણી મોટી હોય છે અને તે ધિરાણ સભ્યોને કરવું આવશ્યક હોય છે. ત્યારે બેંક સાથે કરેલ આ જોડાણ સભ્યોને ધિરાણ કે લોન મેળવવામાં મહત્વની ભુમિકા ભજવે છે. કારણ કે આ ગરીબ અને વંચીત લોકોને સ્વસહાય જુથ જેવા મંડળના આધારે બેંક જેવી આર્થિક સંસ્થાઓમાં વિશ્વસનીય પણે પ્રાપ્ત થાય છે. અલબત્ત બેંકમાંથી મંડળની લોન માટે નિયમિત બચત, મિટીંગમાં હાજરી, આંતરિક ધિરાણ અને નિયમિત ચુકવણીના આધારરૂપ આવશ્યક રોકડ એટલે કે પત્રકો જાળવવા જરૂરી છે.

સ્વસહાય જુથ મંડળની રચના તથા સભ્યોની બચતો એકત્ર કરાયા બાદ મંડળના નામે એક બચતખાતું નજીકની બેંકમાં ખોલાવી શકાય. જે માટે ભારતીય રિઝર્વ બેંકે તથા રાષ્ટ્રીય કૃષિ અને ગ્રામિણ વિકાસ બેંકે તમામ વાણીજ્ય બેંકો, સહકારી બેંકો તથા પ્રાદેશિક ગ્રામિણ બેંકોને રજીસ્ટર અને રજીસ્ટર ન કરેલ હોય તેવા સ્વસહાય જુથોના બચત ખાતાઓ ખોલવાની મંજૂરી આપી છે. બેંક બચતખાતાની પાસબુક સ્વસહાય જુથને આપવામાં આવે છે કે જે પાસબુક સ્વસહાય જુથના નામે આપવામાં આવે છે, નહિ કે કોઈ વ્યક્તિગત સભ્યના નામે.

જે સ્વસહાય જુથ બેંક સાથે જોડાણ માંગતુ હોય તેમ બેંકમાં ખાતુ ખોલાવવા માટે જુથની મિટીંગમાં જે નિર્ણય કર્યા હોય તો ઠરાવની નકલ બેંકમાં જમા કરાવવી પડે છે. આ ઉપરાંત સ્વસહાય જુથમાં બચતખાતાનું સંચાલન કરતી બેંકે કે ત્રણ બહેનોના પાસપોર્ટ સાઈઝના ફોટોગ્રાફ પણ બેંકમાં જમા કરવા પડે છે. આ ઉપરાંત **ICDS** ના સુપરવાઈઝર તરફથી મંડળ વિશેનું ઓળખપત્ર પણ બેંકમાં રજુ કરવાનું રહે છે.

૧.૧૦.૮ - મહિલા સ્વસહાય જુથની કામગીરીનું ગ્રેડીંગ કરવા માટેનાં મુદ્દાઓ :-

ક્રમ	તપાસવા માટેનાં મુદ્દા	સારૂ	નબળું
૧	સભ્ય સંખ્યા	૧૫ થી ૨૦	૧૫ થી ઓછા
૨	સભ્યોનો પ્રકાર	બધા ગરીબ સભ્યો	ઘણા ગરીબ ન હોય તેવા સભ્યો
૩	બેઠકોની સંખ્યા	દરેક મહિનામાં એક અથવા વધારે બેઠકો	મહિનામાં એક પણ બેઠકો નહિ
૪	સભ્યોની હાજરી	૯૦% થી વધુ	૯૦% થી ઓછી
૫	સભ્યોની ભાગીદારી	ભાગીદારીનું અતિ ઉંચું સ્તર	ભાગીદારીનું નિચું સ્તર
૬	બચત/ધિરાણની કાર્યવાહિ	મિટીંગ દરમિયાન	મિટીંગ સિવાય
૭	આંતરિક લોન પરનું વ્યાજ	હેતુ પર આધારિત	બધા હેતુઓ માટે સરખું
૮	બચતની રકમનો ઉપયોગ	સભ્યોને લોન આપવામાં પુરો ઉપયોગ	નજીવો ઉપયોગ
૯	લોન વસુલાત	નિયમિત	અનિયમિત
૧૦	ચોપડાની જાળવણી	તમામ ચોપડાઓની નિયમિત પણ પુર્ણ જાળવણી	ચોપડાઓની જાળવણીમાં અનિયમિતતા તથા પુર્ણતાનો અભાવ
૧૧	એકત્રીત બચત	રૂ. ૫૦૦૦/- અથવા વધુ	રૂ. ૫૦૦૦/- થી ઓછા
૧૨	મંડળના કાચદાઓની જાણકારી	તમામ જાણતા હોય	તમામ ન જાણતા હોય

ઉપરોક્ત કોષ્ટક જણાવે છે કે જે સ્વસહાય જુથમાં ૧૫ થી ઓછા સભ્ય હોય તે જુથ નબળું ગણાય અને ૧૫ થી ૨૦ સભ્યો હોય તે જુથ સારૂ કહેવાય. તેવી જ રીતે જે જુથમાં બધા જ સભ્યો ગરીબ હોય તે જુથ સારૂ કહેવાય જ્યારે માતાભાગના સભ્યો ગરીબ ન હોય તે જુથ નબળું ગણાય. મહિનામાં એક પણ બેઠક ન કરનાર જુથ નબળું ગણાય. જ્યારે એક કરતા વધુ બેઠકો કરનાર જુથ સારૂ કહેવાય. જે જુથમાં સભ્યોની હાજરી મિટીંગોમાં ૯૦% કરતા વધારે હોય તે જુથ સારૂ કહેવાય અને ૯૦% કરતા ઓછી હોય તે

જુથ નબળુ ગણાય. જે જુથમાં બચત અને ધિરાણની કાર્યવાહી મિટીંગ દરમિયાન થાય તે જુથ સારૂ ગણાય અને મિટીંગ સિવાય ધિરાણની કાર્યવાહી થાય તે નબળુ ગણાય. જે જુથમાં લોનની વસુલાત નિયમિત થાય તે જુથ સારૂ કહેવાય અને અનિયમિત વસુલાત વાળુ જુથ નબળુ કહેવાય. તેવી જ રીતે એકત્રીત બચત ૫૦૦૦ અથવા તેથી વધુ હોય તે જુથ સારૂ કહેવાય અને ૫૦૦૦ થી ઓછી બચત હોય તે જુથ નબળુ ગણાય. તેવી જ રીતે જે જુથના સભ્યોમાં મંડળના કાયદાની જાણકારી હોય તે જુથ સારૂ ગણાય અને જાણકારી ન હોય તે જુથ નબળુ ગણાય.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી એ ફલીત થાય છે કે મહિલા સ્વસહાય જુથો માત્ર ગરીબોના, ગરીબો દ્વારા આપવામાં આવેલ અને ગરીબો માટેના એવા સંગઠનો છે કે જે એકબીજાના પ્રશ્નો સમજે છે, જરૂરીયાતો સમજે છે અને એકબીજાના સહકારમાં સાંકળની માફક, એકબીજા સાથે સુખ-દુઃખમાં સંકલિત રહે છે.

૧.૧૧ સ્વસહાય જુથના અમલીકરણમાં પંચાયતની ભુમિકા :-

ગ્રામિણ વિકાસને કેન્દ્રમાં રાખીને કરવામાં આવેલા ભારતનાં રાજ્ય બંધારણના ૭૩ માં સુધારામાં વિકેન્દ્રીકરણ પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. ખાસ કરીને આવાસ ના અધિકારને વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવેલ છે. કેન્દ્ર સરકાર કે રાજ્ય સરકાર દ્વારા આયોજીત મોટાભાગની યોજનાઓના અમલીકરણમાં પંચાયતની ભુમિકા મહત્વની રહી છે અને રહેવી જોઈએ. પંચાયતોને સ્વયંત સંસ્થાનો દરજ્જો આપવામાં આવેલ છે. જેમાં આ દરજ્જા સાથે આવાસની જ્ઞાણવણીમાં પંચાયતોની ભુમિકા ખુબજ મહત્વની બની રહે છે. નાગરીકોને આવાસ મળી રહે છે માટે સરકાર દ્વારા વિવિધ યોજનાઓ બનાવવામાં આવેલ છે. જેમાં વિધવા અથવા એકલ મહિલા અનુસુચિત જાતિ-જનજાતિ અને ગરીબ તથા વંચીત લોકોને કેન્દ્રીત કરવામાં આવેલ છે. ગ્રામિણ કક્ષાએ ગરીબો, વંચિતો અને આવાસહિન ગરીબોને આવાસ આપવા માટેની જે-જે યોજનાઓ અમલમાં મુકવામાં આવેલ છે તેમાં ગ્રામ્ય સ્તરે પંચાયત અને સ્વસહાય જુથની અગત્યની ભુમિકા રહેલી છે.

ગ્રામિણ કક્ષાએ મકાન કે આવાસ બનાવવાં માટે ફક્ત જમીન પુરી પાડવી તે પુરતુ નથી. પરંતુ આવાસ બનાવવા માટે કોઈને કોઈ પ્રકારે આર્થિક સહાયની જ્યારે-

જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે-ત્યારે મહિલા સ્વસહાય જુથ મહત્વની ભુમિકા ભજવશે. આ ભુમિકા સ્વસહાય જુથ ગ્રામપંચાયત સાથેના સંકલનના માધ્યમ દ્વારા બજાવશે.

આમ, સમાજમાં મહિલાઓ ન્યાય અને ગૌરવપુર્ણ જીવન જીવી શકે તે માટે આપવામાં આવેલા મહિલા સ્વસહાય જુથ દ્વારા આવાસ સહિતની અનેક યોજનાઓ છે તે મહિલાઓને સુરક્ષા, સલામતિ અને આત્મવિશ્વાસ જગાવે છે.

૧.૧૨ ભારતીય ગ્રામિણ વિકાસ અને ડૉ.મોહમદ યુનુસનું ગ્રામિણ વિકાસનું સ્વપ્ન :-

સ્વપ્નાઓ ભાગ્યે જ સાચા પડતા હોય છે. એ પ્રકારના માનવીના અનુમાનને ખોટું પાડવાની કામગીરી અને જહેમત ડૉ. મોહમદ યુનુસ ના ભગીરથ પુરૂષાર્થે પુરી પાડેલ છે. તદ્દન પછાત, ગરીબ, સાદન વિહિન અને વંચીત એવા ગામડાઓ અને તેમાં વસતા તેવા જ પ્રકારના લોકોને આર્થિક અને સામાજિક કલ્યાણ માટે એક સુંદર સ્વપ્ન બાંગ્લાદેશના મહાન અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. મોહમદ યુનુસે જોયું. સ્વપ્નાઓ તો માનવીને આવતા હોય છે જે ક્યારેક પ્રેરણાદાયી સ્વપ્ન પણ માનવીને આવતા હોય છે. જીવન પ્રત્યે તો માનવીય અભિગમ ધરાવતા આ અર્થશાસ્ત્રીએ આ ગ્રામિણ ગરીબોને બેઠા કરવા અંગેનું, સ્વરોજગાર કરવા અંગેનું અને એક સુખી અને તંદુરસ્ત જીવન પુરૂ પાડવા અંગેનું સ્વપ્ન ખુલી આંખે જોયું કે જેને સાકાર કરવાના પ્રયત્નોએ બાંગ્લાદેશના ગામડાઓની અને તેમાં વસતા વંચિત એવા ગરીબોની કાચા પલટ કરી નાખી. ગ્રામિણ કક્ષાએ અનેક પ્રકારની કામગીરીઓ, વ્યવસાયો, સ્વરોજગારી અને સેવાઓ હોય છે અથવા શરૂ કરી શકાય કે જે દ્વારા ગામડાઓમાં વસતા હજારો લાખો માણસોના જીવનમાં આજ નહિ તો કાલ આર્થિક અને સામાજિક પરિવર્તન આવે છે.

ભારતમાં પણ ડૉ. મોહમદ યુનુસનું આર્થિક વિકાસનું મોડેલ અમલમાં મુકી શકાય કે જે દ્વારા ભારતમાં લાખો ગામડાઓ ને બેઠા કરી શકાય છે. ભારતના લાખો ગામડાઓમાં પણ પ્રશ્નો દેખીતા છે. જેમાં મુખ્યત્વે સ્વરોજગારીની તકો, પીવાના પાણીનો અભાવ, પાકા રસ્તાઓ અને જાહેર સંપર્કના માધ્યમોનો અભાવ, પ્રાપ્ત સંખ્યામાં શિક્ષણ અને આરોગ્યની સુવિધાઓનો અભાવ આ બધા પરીબળો ભારતના ગામડાઓને મધ્યયુગ ની પરિસ્થિતિમાં મુકી દે છે. ડૉ. મોહમદ યુનુસે જે રીતે બાંગ્લાદેશના ગામડાઓમાં વસતી મહિલાઓને સમજાવીને અને પ્રેરણા આપીને બેંકો પાસેથી ધિરાણ મેળવીને ખાસ કરીને

ગ્રામિણ બેંક પાસેથી ધિરાણ મેળવીને સ્વરોજગાર કરતી. તેવી જ રીતે ભારતના લાખો ગામડાઓમાં મહિલાઓ જે અત્યંત દયાજનક સ્થિતિમાં જીવે છે. તેમને સંગઠિત કરીને તેમનો વિકાસ કેમ ન કરી શકાય. મહિલા સ્વસહાય જુથના એક યા બીજી રીતે ડૉ. મોહમદ યુનુસના આ ગ્રામિણ બેંક દ્વારા ગ્રામિણ વિકાસના સ્વપ્નને સાકાર કરે છે. વિકાસની જ્યારે -જ્યારે વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે એક પાયાની વાત સ્વીકારવી પડે કે ગામડાઓના વિકાસ પર જ રાષ્ટ્રીયના વિકાસનો આધાર છે. ગામડાઓને ભાંગીને શહેરીકરણ કરવાનો અર્થ ઘડિયાળના કાંટા ઉંઘા ફેરવવા જેવો છે.

ભારત ગામડાઓનો બનેલો દેશ છે. એ એક જ ઐતિહાસિક અને સામાજિક સત્ય છે. એટલે ગામડાઓનો આર્થિક વિકાસ સઘાય તો જ સમગ્ર દેશનું અર્થતંત્ર ઉંચું આવે. આર્થિક વિકાસ માટે માનવ શક્તિ જેવા સાધનો ઉપરાંત જમીન, મુડી, પાણી, બજાર વગેરે પરીબળોની જરૂર છે. ગામડાઓમાં માનવ શક્તિ અને અન્ય પરીબળો જે ઉપલબ્ધ હોય તો મુડીની વ્યવસ્થા તો બહારથી પણ થઈ શકે છે. પરંતુ જે ગ્રામિણ બેંક સ્થાપવામાં આવે તો અનેક ગામડા વિકાસને પંથે આગળ વધી શકે અને ઉદ્યોગો, સ્વરોજગાર, શિક્ષણ, આરોગ્ય જેવી બાબતોમાં સ્વનિર્ભર બને. ગામડાની મુડી ગામડા ને ગામડામાં જ બચતના સ્વરૂપો માં સંચીત કરવામાં આવે તો જેમ ગામડાનું પાણી ગામડાની ખેતીને ઉબગર કરે છે તેવી જ રીતે ગામડાની સંચીત બચત પણ ગ્રામિણ વિકાસ માટે પાયાનું પરીબળ બની શકે છે. સ્વરોજગાર કરતા લોકોને શાં માટે ધિરાણ માટે શહેરની બેંકોમાં જવું પડે. તે સત્ય એટલા માટે સમજાય છે કે ગ્રામિણ કક્ષાએ અત્યાર સુધી આ લોકોની ધિરાણ કરનાર સંખ્યાનો અભાવ હતો. ગ્રામિણ ક્ષેત્રે બેંકના શુન્ય અવકાસની ખોટ ગ્રામિણ બેંકોએ પુરી કરી. તેમજ જે કઈ ખોટ બાકી રહી હતી તે સરકારે કાર્યવિત કરેલ મહિલા સ્વસહાય જુથે પુરી કરી.

૧.૧૩ ઉપસંહાર :-

મહિલા સ્વસહાય જુથ અંગે ગુજરાતનો પાટણ જીલ્લાનાં થયેલ **સરોજીની ઠાકુર અને આનંદ મોહન તિવારીના** સંશોધન અભ્યાસમાં મહિલા સ્વસહાય જુથના પરીણામો અને અસરકારકતા વિશે જાણવામાં આવેલ છે. ગરીબી નિવારણનાં વિકાસ માટેની એક વ્યુહરચના માટે લઘુધિરાણ અને લઘુઉદ્યોગનું મહત્વ ચર્ચવાની સાથો-સાથ મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજનાની અસરકારકતા તરફ પણ અંગુલી નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે. તેના કારણોમાં પ્રસ્તુત સંશોધકો જણાવે છે કે ગ્રામિણ ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમો પર મહિલા સ્વસહાય જુથની અસરકારકતા ઓછી રહેવા પામી છે. જેના કારણોમાં આવી સારી યોજનાની ક્ષમતાની પુરી સમજણનો લોકોમાં અભાવ જણાતો. જેના પરીણામે તેના પ્રત્યે સામાન્ય અભિગમ અપનાવવામાં આવતો હતો. જેના લીધે મહિલા સ્વસહાય જુથના કાર્યોના વ્યાપનો વિકાસ થઈ શક્યો નથી. બીજું કારણ એ પણ ગણવામાં આવે છે કે ગ્રામિણ કક્ષાએ સહકારી સંખ્યાઓ, ખાનગી ક્ષેત્રો કે જે ગરીબી નિવારણનું કામ કરતા હોય તેવી સંખ્યાઓ સાથેનું મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજનાનું જે ફળદાયી આંતર સબંધો વિકસવા જોઈએ તે ન વિકસ્યા. પરીણામે મહિલા સ્વસહાય જુથો એકલા પડી ગયા.

પ્રસ્તુત સંશોધકો વિશેષમાં જણાવે છે કે જો મહિલા સ્વસહાય જુથોએ ગરીબી નિવારણ કાર્યક્રમ ઉપર અસરકારક કામગીરી કરવી હશે તો તેને વધારે વિશાળ અભિગમ અપનાવવો પડશે અને સમુદાય સાથે સંકળાયેલ સંસ્થાઓ અને કાર્યક્રમો માટે સંકલન જરૂરી છે. અલબત્ત પોતાના સંશોધન અહેવાલમાં પ્રસ્તુત સંશોધકો મહિલા સ્વસહાય જુથને વિકાસના અનેક કાર્યક્રમો મહિલા એક મહત્વના કાર્યક્રમ તરીકે મુલવે છે. ખાસ કરીને લઘુધિરાણ અને ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમ તરીકે ગ્રામિણ જનતા દ્વારા આ મહિલા સ્વસહાય જુથોને ગ્રામિણ ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમના ભાગરૂપે મહિલાઓને લઘુઉદ્યોગકારોનો દરજ્જો આપીને મુલવે છે. અને મહિલા સ્વસહાય જુથના કાર્યક્રમને એક બહુ શક્તિશાળી પરીબળ તરીકે સ્વીકારે છે.

રશ્મિ ગંગવાળ હિમાચલ પ્રદેશમાં મહિલા સ્વસહાય જુથમાં કરેલ અભ્યાસમાં જણાવે છે કે રાષ્ટ્રના અસંખ્ય ભાગોમાં ગ્રામિણ મહિલાઓ બહુ મોટી સંખ્યામાં મહિલા સ્વસહાય જુથમાં જોડાવા માગે છે. અને આ ક્ષેત્રે મહત્વની કામગીરી પ્રદાન કરેલી **નાબાર્ડ સંસ્થાના** જણાવ્યા મુજબ ભારત ભરમાં માર્ચ ૨૦૦૩ સુધીમાં મહિલા સ્વસહાય જુથોની સંખ્યા ૮૬૭૦૪૧ થવા પામી છે. પ્રસ્તુત સંશોધકના જણાવ્યા મુજબ ઘણી બિનસરકારી સંસ્થાઓ પણ મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજનાઓ સાથે જોડાયેલી છે. તેમની સાથે કામ કરે છે કે જેના દ્વારા મહિલા સ્વસહાય જુથોની કાર્યક્ષમતા અને આર્થિક પરિસ્થિતિમાં સુધારો થાય.

આથી કહી શકાય કે મહિલા સ્વસહાય યોજનાને ગરીબી નિવારણ માટેના એક બહુ શક્તિશાળી રાહ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને ગ્રામિણ ભારતમાં બહુ મોટી સંખ્યામાં ગરીબ મહિલાઓ અને પુરૂષો સ્વસહાય જુથમાં જોડાવા માટે આવે છે. આ લોકો બચત અને ધિરાણની વ્યવસ્થામાં જ સક્રિય છે એટલું નહિ, પરંતુ બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ભાગ લે છે. જેમકે કુદરતી સ્ત્રોતોનું વ્યવસ્થાપન અને વિકાસના કાર્યો, સાક્ષરતા અને જ્ઞાનનું વ્યવસ્થાપન, પોષણ અંગેની સભાનતા વગેરે. આમ, સ્વસહાય જુથો આત્મનિર્ભરતાનો પાયો નાખે છે કે, જે દ્વારા ગ્રામિણ ગરીબો માટે રોજગારનું નિર્માણ થઈ શકે છે.

प्रकृता-२
संशोधन
पद्धति

પ્રકરણ-૨

- ૨.૧ પ્રસ્તાવના
- ૨.૨ વિષય પસંદગી
- ૨.૩ સમસ્યા કથન
- ૨.૪ પરિવર્ત્યો (ચલ)
- ૨.૫ સંશોધનના હેતુઓ
- ૨.૬ ઉપકલ્પનાઓ
- ૨.૭ સંશોધનનું ક્ષેત્ર પરિચય અને વ્યાપવિશ્વ
- ૨.૮ સંશોધન પદ્ધતિ
  - ૨.૮.૧ સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ
  - ૨.૮.૨ ગ્રંથાલય પદ્ધતિ
  - ૨.૮.૩ નિદર્શન પદ્ધતિ
- ૨.૯ માહિતી એકત્રીકરણના ઉપકરણો
  - ૨.૯.૧ પ્રાથમિક માહિતી
  - ૨.૯.૨ ગૌણ માહિતી
- ૨.૧૦ પૂર્વેક્ષણ
- ૨.૧૧ માહિતી એકત્રીકરણ, કોષ્ટકીકરણ અને પૃથક્કરણ
- ૨.૧૨ તારણો - નિષ્કર્ષ
- ૨.૧૩ સંશોધન અહેવાલ લેખન
- ૨.૧૪ ઉપસંહાર

સંશોધન પધ્ધતિ

૨.૧ પ્રસ્તાવના :-

ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તથા ભુમિકાના સંબંધમાં પ્રાચિન કાળથી વર્તમાન કાળ સુધી પરિવર્તન આવવાથી અનેક ઉતાર-ચડાવ આવ્યા છે. શરૂઆતમાં ભારતીય સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોની સ્થિતિમાં સમાનતા હતી. જે ધિમે-ધિમે પુરૂષો ઉચ્ચ અને સ્ત્રીઓ નિમ્નતા તરફ લઈ ગઈ. પાછળનો ઇતિહાસ તપાસવામાં આવે તો માલુમ પડે છે કે એક વ્યક્તિ આર્થિક ઉપાર્જન કરતી અને આપુ કુટુંબ તેના પર નભતુ. ધિરે-ધિરે શિક્ષણ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વ્યાપમાં સતત વધારો થતા ભારતીય કુટુંબ જીવનમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું છે. અને હવેની સ્થિતિમાં એક વ્યક્તિ આર્થિક ઉપાર્જન કરે અને અન્ય કુટુંબના સભ્યો તેના પર આધાર રાખે તે શક્ય નથી. આના નિવારણ માટે સ્ત્રી અને પુરૂષ બંનેએ યથા શક્તિ આર્થિક ઉપાર્જનમાં જોડાવું જ પડે છે. છેલ્લા એક દાયકામાં જોઈએ તો સરકારી નોકરીની તકો ઘટી રહી છે ત્યારે સ્વસહાય જુથો દ્વારા બહેનો આર્થિક ઉપાર્જન કરતી થઈ છે ત્યારે આર્થિક ઉપાર્જનમાં મહિલાઓના જોડાવવાથી તેમના જીવનમાં કેવા પરિવર્તનો આવ્યા છે તે જાણવા માટે સંશોધન વિષયની પસંદગી કરેલ છે.

૨.૨ વિષય પસંદગી :-

ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રો ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રી-પુરૂષ સમાનતાનો સ્વીકાર કરે છે. વેદો અને ઉપનિષદોમાં ઋષિઓ સાથે તત્વચર્ચા કરતી વિદુષીઓ, ગાર્ગી અને મૈત્રેયીનાં દ્રષ્ટાંતો આપણી પાસે છે. પ્રાચીન ભારતમાં અનેક વિદુષી સ્ત્રીઓ સમાજના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં થઈ ગઈ. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રો સ્ત્રીને શક્તિ સ્વરૂપ ગણે છે. અને ભારતીય પરંપરામાં શક્તિ સ્વરૂપની પુજા પણ કરવામાં આવે છે. તે પછી બંગાળની દુર્ગા પુજા હોય કે ગુજરાત મહારાષ્ટ્રમાં નવરાત્રી મહોત્સવ હોય.

ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોમાં તો જણાવવામાં આવેલ છે કે જ્યાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે ત્યાં દેવતાઓ વાસ કરે છે. ભારતીય સમાજમાં પણ જન્મ આપનાર માતાનું સ્થાન

કુટુંબમાં ખુબ ઉંચું અને પવિત્ર ગણાય છે. પ્રાચિન ધર્મશાસ્ત્રોમાં રામને જન્મ આપનાર કૌશલ્યા, કૃષ્ણને જન્મ આપનાર દેવકી અને કૃષ્ણનો ઉછેર કરનાર જશોદા તેમજ પાંડવ માતા કુંતી એ ભારતીય સમાજમાં આદર્શ સ્ત્રીઓના દ્રષ્ટાંતો છે. સીતા અને રાધા પણ ભારતીય સમાજમાં આદર્શ સ્ત્રીઓ તરીકે કંડારાય છે.

ભારતમાં સ્ત્રીઓના દરજ્જામાં સમયાંતરે પરિવર્તન આવતું ગયું. વિદેશી હુમલાઓ, ઈસ્લામી શાસન દરમિયાન મધ્યયુગમાં સ્ત્રીઓને ઘરની બહાર નિકળવાની સ્વતંત્રતા છિનવાઈ ગઈ. તેમના શૈક્ષણિક, સામાજિક વિકાસના દ્વાર બંધ થઈ ગયા અને સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતાને અધિકારી નથી તેવી કૂપમંડુકતાની વિચારધારા અમલમાં આવી જેને પરિણામે સ્ત્રીઓએ અન્યાયો અને અત્યાચારો યુગો સુધી સહન કર્યા.

ભારતીય સમાજમાં બ્રિટિશ શાસન સાથે પરિવર્તનનો યુગ શરૂ થયો. રાજા રામમોહનરાય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર જેવા સામાજિક સુધારકોના અવિરત પ્રયત્નોને પરિણામે સ્ત્રીઓના દરજ્જામાં પરિવર્તન આવતું ગયું. સ્ત્રી શિક્ષણની હિમાયત થતી ગઈ. બંગાળમાં સ્થપાયેલા પ્રાથના સમાજ, બ્રહ્મો સમાજ અને રામકૃષ્ણ મિશન જેવી સંસ્થાઓએ સ્ત્રી સ્વતંત્રતા, સ્ત્રી શિક્ષણ અને સ્ત્રી સશક્તિકરણની હિમાયત કરી.

ભારતમાં બંધારણે પણ સ્ત્રીઓને પુરૂષ સમાન જ દરજ્જો અને અધિકારો આપ્યા છે. જે સિવાય સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણ અને વિકાસ માટે સમયાંતરે ભારત સરકારે જે વિવિધ કાયદાઓ ઘડેલ છે તે દ્વારા પ્રવર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓનો સામાજિક ઉદ્ધાર થઈ રહ્યો છે. પ્રારંભથી જ મહિલાઓને મતાધિકાર આપનાર ભારત દુનિયાનો પ્રથમ લોકશાહી દેશ છે.

સ્ત્રીઓની નિર્બળતાના અનેક કારણોમાં એક કારણ તેની આર્થિક પરતંત્રતા છે. જીવન નિર્વાહ માટે, બાળકોના શિક્ષણ માટે કે અન્ય આકસ્મિક કારણો માટે તેમને કુટુંબના પુરૂષ વર્ગ પર આધાર રાખવો પડે છે. જેને પરિણામે સ્ત્રી આર્થિક ગુલામીમાંથી બહાર આવતી નથી. સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણ માટેની સૌથી પ્રથમ પ્રાથમિક જરૂરીયાત તેમને આર્થિક બાબતમાં સ્વતંત્રતા કરવાની છે. સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણ તથા આર્થિક તથા સામાજિક

ઉત્થાન માટે સ્વસહાય જુથ યોજના રાજ્ય સરકારે ૨૦૦૭ નાં ફેબ્રુઆરીથી કાર્યગત કરી છે. જેનો એક માત્ર ઉદ્દેશ ગુજરાતમાં ગામે ગામ સખી મંડળો રચી સ્ત્રી શક્તિને ઉજાગર કરવી અને તેમને સમાજનાં મુખ્ય પ્રવાહમાં ભેળવવી.

સ્વસહાય જુથ યોજના પ્રણેક વર્ષથી ગુજરાતમાં કાર્યરત છે. તો તેમાં જોડાયેલી સ્ત્રીઓમાં આર્થિક કે સામાજિક પરિવર્તન આવેલ હોય તો તે અંગે જાણવાની સંશોધકની મહેચ્છાએ આ વિષય પસંદ કરેલ છે.

સ્ત્રી સશક્તિકરણ એ ભારતીય સમાજની સ્થિરતા અને પરિવર્તન માટે અત્યંત આવશ્યક છે. અને સશક્ત સ્ત્રીઓ જ સશક્ત પ્રજાતિનું નિર્માણ કરી શકે છે. જે સશક્ત સમાજ માટે પાયાની આવશ્યકતા છે. ઉપરોક્ત બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી સંશોધક દ્વારા "મહિલા સ્વસહાય જુથ દ્વારા મહિલાઓના જીવનમાં આવેલ પરિવર્તનનો એક અભ્યાસ" વિષય પર સંશોધન હાથ ધરવામાં આવેલ છે.

૨.૩ સમસ્યા કથન :-

આપણા સમાજમાં જે વર્ગની સંખ્યા લગભગ અડધી થાય છે તે મહિલાઓના વિકાસ, મજબુતાઈ અને સામાજિક દરજ્જા પર ઘણું ઓછું ધ્યાન અપાયું છે. જેના પર ભવિષ્યની પેઢીનો મોટો મદાર છે તેવી મહિલાઓના વિકાસની આજે ખુબજ જરૂર છે. સમસ્યાના અનુસંધાનમાં જોઈએ તો સ્વસહાય જુથ એ સમાન હેતુ પાર પાડવા સ્વેચ્છાએ ઉભું થયેલ મર્યાદિત સભ્ય સંખ્યા ધરાવતું ગરીબ અને જરૂરીયાતમંદ વ્યક્તિઓનું એવું મંડળ છે કે જે સ્વબચત દ્વારા જુથના સભ્યોને સ્વાવલંબી બનાવવા, રોજગારી આપવા કે સામાજિક ખર્ચને પહોંચી વળવા ઉપયોગી થતું હોય છે.

આમ, સ્વસહાય જુથ દ્વારા સ્ત્રી વિકાસમાં સમાન ભાગીદારી બની શકે છે અને જુથના વિકાસ સાથે-સાથે બહેનોનો પણ વિકાસ શક્ય બને છે.

૨.૪ પરિવર્ત્યો (ચલ) :-

સંશોધનની પરિભાષામાં ચલોને પરિવર્ત્યો કહેવામાં આવે છે. પરિવર્ત્યો એટલે કે જે પરિવર્તનને આદીન છે. સંશોધનની પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિમાં પરિવર્ત્યોની ભુમિકા એટલા માટે મહત્વની બની જાય છે કેપરિવર્ત્યો કોઈ એક ઘટના કે બનાવને અસર પહોંચાડે છે.

ડૉ. અમેટોની પરિભાષામાં "વસ્તુઓ, ઘટનાઓ અથવા વ્યક્તિઓના માપી શકાય તેવા કોઈપણ ગુણધર્મ કે લક્ષણને પરિવર્ત્ય કહે છે."

પરિવર્ત્યો મુખ્યત્ત્વે બે પ્રકારમાં વહેંચવામાં આવે છે.

(૧) સ્વતંત્ર પરિવર્ત્ય

(૨) પરતંત્ર પરિવર્ત્ય

જેમાં સ્વતંત્ર પરિવર્ત્ય એવું પરિવર્ત્ય છે કે જેના પર સંશોધનકર્તાનું નિયંત્રણ હોય છે. એટલે કે સંશોધનકર્તા પસંદગી દ્વારા આ પરિવર્ત્યનું પ્રમાણ વધારી-ઘટાડી શકે છે.

૨.૫ સંશોધનનાં હેતુઓ :-

મહિલા સશક્તિકરણની સમગ્ર પ્રક્રિયાના એક ભાગ ગણી શકાય તેવી મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના ગુજરાતની ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારની મહિલાઓને આર્થિક રીતે સ્વનિર્ભર બનાવવા પ્રયત્નશીલ છે. મહિલાઓનું સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસ મહદઅંશે તેમની આર્થિક સક્ષમતા ઉપર અવલંબતો હોવાથી આ મહિલાઓને આર્થિક રીતે સ્વનિર્ભર બનાવવાનો આ યોજનાનો હેતુ છે. સંશોધકે આ યોજના પોતાના સંશોધન માટે પસંદ કરવાના હેતુઓ નીચે જણાવ્યા મુજબના છે.

- : પ્રસ્તુત અભ્યાસ કરનાર દ્વારા સ્વસહાય જુથ અંગે સંપૂર્ણ જાણકારી મેળવવી તેમજ સરકારશ્રીએ દાખલ કરેલ આ યોજનાના હેતુઓ સમજવા.
- : પ્રસ્તુત અભ્યાસ દ્વારા સ્વસહાય જુથ અંગેના વ્યવસાયિક જ્ઞાનમાં વધારો કરવો.
- : સ્વસહાય જુથ યોજનાનાં અમલિકરણ દ્વારા યોજનામાં જોડાનાર મહિલાઓના જીવનમાં થયેલ સામાજિક પરિવર્તન તપાસવું.
- : સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ મહિલાઓના જીવનમાં આર્થિક પરિવર્તનની દિશામાં થયેલ પ્રગતિ તપાસવી.
- : સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ મહિલાઓના કુટુંબની શૈક્ષણિક સ્થિતિમાં આવેલ પરિવર્તન સમજવું.
- : સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાને કારણે મહિલાઓના કુટુંબની સુખાકારી વધી છે કે નહિ તે ચકાસવી.
- : સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાથી કૌટુંબિક સ્વાસ્થ્ય સંબંધી સ્થિતિમાં પરિવર્તન આવ્યું છે કે નહિ તે તપાસવું.
- : સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ બહેનોમાં આત્મવિશ્વાસ અને આત્મનિર્ભરતાનો વિકાસ થયો છે કે કેમ તે જાણવું.
- : સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાથી બહેનોમાં સામુદાયિક ભાવના વિકસી છે કે કેમ તે જાણવું.
- : સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ બહેનોના જ્ઞાનમાં થયેલ વધારો તપાસવો.
- : સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ મહિલાઓ આ જુથ યોજનાનો વહિવટ કરી શકે છે કે પડદા પાછળ સંચાલન થાય છે તે જાણવું.

૨.૬ ઉપકલ્પનાઓ :-

- : ભિન્ન આર્થિક હાલત ધરાવતી બહેનોનો સ્વસહાય જુથની ભાગીદારીમાં ભેદ છે.
- : સ્વસહાય જુથની સામેલગીરી વ્યક્તિની વ્યવસાયિક સ્થિતિમાં ફેરફાર લાવે છે/ આણે છે.
- : જેવું કુટુંબ તેવી સ્વસહાય જુથની સામેલગીરી.
- : સ્વસહાય જુથે સ્ત્રીઓના ભણતરમાં સુધારો કર્યા છે.

- : ભિન્ન આત્મવિશ્વાસ ધરાવનારી બહેનોનો સ્વસહાય જુથની સામેલગીરીમાં ભેદ છે.
- : સ્વાર્થી ગણતરીથી જોડાતી અને ઉમદા ગણતરીથી સામેલગીરી અલગ છે.
- : સ્વસહાય જુથમાં જોડાનારી અને તેમાં ન જોડાનારી બહેનોના આત્મવિશ્વાસ પાશમાં ઘરમૂળથી તફાવત છે.

આ અને આવી અટકળો પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સામેલ કરવામાં આવેલ.

૨.૭ સંશોધન ક્ષેત્ર પરિચય અને વ્યાપવિશ્વ :-

મહિલા સ્વસહાય જુથના પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્ય માટે ગુજરાતની ઉત્તર સરહદે આવેલ બનાસકાંઠા જિલ્લાના પાલનપુર તાલુકાને પસંદ કરવામાં આવેલ છે. ઉત્તર ગુજરાતના બે મુખ્ય જિલ્લાઓ સાબરમતી જેની મધ્યમાંથી પસાર થાય છે તે સાબરકાંઠા તથા બનાસ જેની મધ્યમાંથી પસાર થાય છે તે બનાસકાંઠા જિલ્લો. આ જિલ્લામાંથી પસાર થતી બનાસ નદી બનાસકાંઠા જિલ્લાની જીવાદોરી છે. બનાસકાંઠા જિલ્લાનો પાક, જમીનની ફળદ્રુપતા, લોકજીવન અને સંસ્કૃતિ બનાસ નદીને આભારી છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લાનું ભૌગોલિક સ્થાન અત્યંત મહત્વનું છે. કારણ કે ગુજરાતનો એ રાજસ્થાનની સરહદે આવેલો એવો જિલ્લો છે કે જેની સરહદે પશ્ચિમે કચ્છ સાથે, દક્ષિણમાં પાટણ અને મહેસાણા જિલ્લા સાથે તો પૂર્વમાં સાબરકાંઠા જિલ્લા સાથે સંકળાયેલ છે. ઉત્તર ગુજરાતના સરહદે જિલ્લાઓ હોવાથી સંરક્ષણની દ્રષ્ટિએ અત્યંત મહત્વના જિલ્લાઓમાં બનાસકાંઠા જિલ્લો પણ સંરક્ષણની દ્રષ્ટિએ મહત્વ ધરાવે છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લાને કુદરતે છુટે હાથે સૌંદર્ય આપેલ છે. આ જિલ્લામાં અરવલ્લી પર્વતમાળામાંથી ભુલા પડયા હોય તેવા ડુંગરાઓ આવેલા છે. તો કચ્છ પ્રદેશમાં આવેલા રણ પણ આ જિલ્લા સુધી લંબાય છે. બનાસ જેવી મોટી નદી ઉપરાંત નાની નદીઓ વહાવતો આ પ્રદેશ ભાતિગર લોકજીવન ધરાવે છે. અને કચ્છ, રાજસ્થાન,

સાબરકાંઠા અને મહેસાણા જિલ્લા સાથે સંકળાયેલ બનાસકાંઠા જિલ્લો ભાતિગર લોક સંસ્કૃતિ પણ ધરાવે છે. પાલનપુર અને રાધનપુર જેવા મુસ્લિમ નવાબોના શાસન ત્યાની હિંદુ જનતાએ નિભાવ્યા છે. અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને હિંદુ સંસ્કૃતિ સાથે દુધમાં સાકરની માફક સમાવી લીધા છે. સરહદી જિલ્લો હોવાથી આ જિલ્લાના લોકો શરીર અને સ્વભાવે સશક્ત અને ખમતીઘર હોય છે. વરસાદનુ પ્રમાણ બહુ ઓછું હોવાથી ગુજરાતના અન્ય જિલ્લાઓ કરતા આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી જોવા મળે છે. તેમ છતા ખેતીવાડીનું પ્રમાણ સારૂ જોવા મળે છે. આમ છતા વ્યવસાય અંગે બનાસકાંઠાના ઘણા લોકો ગુજરાતમાં અન્યત્ર ફેલાયેલા છે. અને છતા તેઓએ વતન સાથે સાતત્ય જાળવી રાખ્યું છે.

બનાસકાંઠા જેવા અતિ મહત્વનાં સરહદી જીલ્લાની આંકડાકિય માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

-: આંકડાકિય માહિતી :-

બનાસકાંઠા જીલ્લો પ્રથમ દ્રષ્ટિએ :-

મુખ્ય મથક	:- પાલનપુર
ક્ષેત્રફળ	:- ૧૦૭૫૭ (ચો.કી.મી.)
અક્ષાંશ	:- ૨૪ - ૧૨ ઉત્તર અક્ષાંશ
રેખાંશ	:- ૭૨ થી ૨૮ પુર્વ રેખાંશ
ગામડા	:- ૧૩૭૦
તાલુકા	:- ૧૨
શહેરો/નગરપાલિકાઓ	:- ૬
વસ્તી (૨૦૧૧)	:- ૩૧,૧૬,૦૪૫
વસ્તી વૃદ્ધિદર	:- ૨૪.૪૩ %
પુરૂષો	:- ૧૬,૦૯,૧૪૮
સ્ત્રીઓ	:- ૧૫,૦૬,૮૯૭

સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ :- ૯૩૬

(૬૨ હજાર પુરુષોએ)

સાક્ષરતા :- ૩૨.૦૮%

ગ્રામિણ વસ્તી :- ૮૬.૭૩%

શહેરી વસ્તી :- ૧૩.૨૭%

ગ્રામ પંચાયતો :- ૧૫૪૬

તાલુકા પંચાયતો :- ૧૨

સરેરાશ વરસાદ :- ૪૭૩ મી.મી.

રેલ્વે અંદાજે :- ૩૯૭ કિ.મી.

વન વિસ્તાર :- ૧,૬૧,૯૦૭ હેક્ટર

રણ વિસ્તાર :- બનાસકાંઠાના સાત તાલુકા રણ વિસ્તાર હેઠળ છે.

થરાદ, વખ, કાંકરેજ, સાંતલપુર, ધાનેરા, રાધનપુર, ડીસા.

-: આરોગ્ય :-

હોસ્પિટલ :- (૧) સરકારી - ૨

(૨) સરકાર તરફથી સહાય મેળવતી ન.પા. સિવાયની - ૧

દવાખાના :- (૧) સરકારી - ૬૮

(૨) મહાપાલિકાના - ૦૧

(૩) અનુદાન મેળવતા - ૧૧

-: મુખ્ય પાક :-

બાજરો, જુવાર, મકાઈ, કઠોળ, તલ, દીવેલા, કપાસ, ઘઉં, રાયડો, સરસવ, બટાટા વગેરે

-: શિક્ષણ :-

પ્રાથમિક શાળાઓ :- ૧૯૩૫

માધ્યમિક શાળાઓ :- ૧૩૫

ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓ :- ૫૬

-: નદીઓ :-

બનાસ, અર્જુન, સીપુ, સરસ્વતી

-: સિંચાઈ (હેક્ટરમાં) :-

૪.૩૫.૧૪૨ એકંદરે વાવેતરના ૪૨.૫૫%

-: ઉદ્યોગ :-

અત્તર ઉદ્યોગ, હિરા ઉદ્યોગ, મીઠા ઉદ્યોગ, સિમેન્ટ ઉદ્યોગ, મારબલ ઉદ્યોગ.

-: બેંકીંગ :-

વાણિજ્ય બેંકો :- ૧૦૧

સહકારી :- ૧૧૨

-: સહકારી મંડળીઓ :- ૧૯૩૬

-: મેળાઓ :-

મણીભટ્ટ, વિર, મગરવાળા, આસો સુદ-૫, અંબાજી ભાદરવા અને ચૈત્રી સુદ પુનમ, બાલારામ, શ્રાવણ માસનો છેલ્લો સોમવાર, મોરસદનો મેળો.

-: જોવાલાયક સ્થળો :-

અંબાજી, બાલારામ, જેસોર, બનાસ ડેરી, કુંભરીયાનુ દેરાસર, ભીલડીયાજી, હરસિધ્ધિમાતા મંદિર, જુના ડિસા, ઘરણીઘર મંદિર ટીમા.

પાલનપુર તાલુકો :-

પાલનપુર કે જેનું પ્રાચીન નામ બ્રહ્માપુર હતું. તેમ કહેવાય છે કે એ બનાસકાંઠા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. આ શહેર બનાસકાંઠા જિલ્લાના મધ્યમાં ન આવવા ને બદલે થોડું પુર્વ તરફ આવેલું છે. અને આ જિલ્લો બીજા શહેરો સાથે તેમજ અન્ય જિલ્લાઓના મુખ્ય શહેરો સાથે સંકળાયેલા છે.

પાલનપુરનો ઇતિહાસ ભાતિગળ રહ્યો છે. જેમાં ૧૪મી સદી સુધી હિંદુ રાજવીઓ રાજ કરતા હતા. ત્યારબાદ ત્યાં મુસ્લિમ શાસન આવ્યું. પાલનપુર શહેર તેના ગૃહઉદ્યોગો માટે જાણીતું છે. જેમાં સો - સવાસો વર્ષ પહેલા ઉદ્યોગ થી સ્થળાંતર કરીને આવેલા દાહુદી વહોરા લોકોએ અત્તર બનાવવાનો વ્યવસાય શરૂ કરેલ જેવો અલગ-અલગ સુગંધીદાર કુલોમાંથી અત્તર બનાવે છે. પાલનપુરનું ઐતિહાસિક મહત્વ એટલા માટે છે કે સોલંકી યુગના ગુજરાતના મહાન સમ્રાટ મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ નો જન્મ આ શહેરમાં થયેલો. અહિયા આવેલ પાતાળેશ્વર મહારાજના સ્થાનકમાં આ મહાન રાજવીએ જન્મ લીધો એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે. આ ઉપરાંત પાલનપુર તાલુકાનું મહત્વ ઔદ્યોગિક દ્રષ્ટિએ ઘણું છે.

પાલનપુર તાલુકાનું કાળોદર ગામ બનાસકાંઠાનું માયેશ્વર કહેવાય છે. કારણ કે હેન્ડલુમ અને પાવરલુમ ઉદ્યોગનું આ ગામ બહુ મોટું કેન્દ્ર છે. પાલનપુર તાલુકાનો આંકડાકિય પરીચય નીચે આપવામાં આવેલ છે.

પાલનપુર તાલુકો પ્રથમ દ્રષ્ટિએ :-

ક્ષેત્રફળ :- ૭૮૮.૯૨ (ચો.કી.મી.)

અક્ષાંશ :- ૨૪° - ૧૨' ઉત્તર અક્ષાંશ (અંશ)

રેખાંશ :- ૭૨° થી ૨૮' પુર્વ રેખાંશ (અંશ)

ગામડા	:- ૪૮
નગરપાલિકા	:- પાલનપુર
વસ્તી (૨૦૦૧)	:- ૩,૮૦,૦૮૭
પુરૂષો	:- ૧,૯૬,૬૨૧
સ્ત્રીઓ	:- ૧,૮૩,૪૬૬
સ્ત્રીઓની સંખ્યા (દર હજાર પુરૂષો દીઠ)	:- ૯૩૩
ગ્રામ પંચાયતો	:- ૧૩૧
જુથ પંચાયતો	:- ૩૬
સ્વ પંચાયતો	:- ૯૫
વરસાદી મહિના	:- જુન, જુલાઈ, ઓગષ્ટ

:- આરોગ્ય :-

હોસ્પિટલ	:- ૧
દવાખાના સરકારી	:- ૧૨
સરકાર તરફથી સહાય મેળવતા	:- ૧

:- મુખ્ય પાક :-

જુવાર, બાજરી, તલ, કઠોળ, દીવેલા, કપાસ વગેરે

-: શિક્ષણ :-

પ્રાથમિક શાળાઓ	: - 300
માધ્યમિક શાળાઓ	: - ૨૬
ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓ	: - ૨૩
ઉચ્ચતર કોલેજો	: - 03

-: સિંચાઈ (હેક્ટરમાં) :-

૬૪,૪૯૯ એકંદરે વાવેતરના પર.૬૪%

-: ઉદ્યોગ :-

અત્તર ઉદ્યોગ, હિરા ઉદ્યોગ

-: બેંકીંગ :-

વાણિજ્ય બેંકો ની કચેરી	: - ૧૯
સહકારી બેંકો ની કચેરી	: - 30

-: સહકારી મંડળીઓ :- ૨૯૦

-: સંશોધનનું વ્યાપ વિશ્વ :-

મહિલા સ્વસહાય જુથની યોજના ગુજરાત સ્ત્રીઓને આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક દ્રષ્ટિએ શક્તિમાન બનાવવા અંગેની છે. સ્ત્રીઓની આર્થિક સધ્ધરતા અને સ્વતંત્રતાએ તેમનું સશક્તિકરણનું પહેલું સોપાન છે. સ્ત્રીઓ જેટલી આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર હશે, સધ્ધર હશે તેટલી જીંદગી અને ખુમારી તેમનામાં હશે. તેમની આર્થિક પરતંત્રતા જ તેમને નિર્બળ અને પરાધિન બનાવે છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લાના પાલનપુર તાલુકાના જે ગામડાઓમાં મહિલા સ્વસહાય જુથની યોજના કાર્યાન્વિત થઈ છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત સંશોધકે ૧૦ ગામડાઓ પસંદ કરેલ છે.

આ એવા ગામડાઓ પસંદ કરવામાં આવેલ છે કે જે ગામોની અંદર આ યોજના દશ વર્ષથી વધુ સમયથી ચાલતી હોય. પ્રસ્તુત ગામોમાં ચાલતી આ યોજનામાં જોડાનાર બહેનો કે જેમનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે તે પ્રસ્તુત સંશોધક માટે વ્યાપવિશ્વ બને છે. સંશોધકે મેળવેલ માહિતી જો સત્ય હોય તો આ ગામોમાં આ યોજનાઓ સફળ એટલા માટે રહી છે કે ઘણી સારી સંખ્યામાં મહિલાઓ શિક્ષીત કે અશિક્ષીત જોડાયેલ છે. અને યોજના દ્વારા ફલિત લાભો મેળવી રહી છે. સંશોધકના ગામથી ખુબજ દુરનો એવો આ પ્રદેશ પસંદ કરવા પાછળનું એક મહત્વનું કારણ એ છે કે આ જીલ્લામાં મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના લાંબા સમયથી ચાલી રહેલ છે. લાંબા સમયથી ચાલી રહેલ યોજનાનું મુલ્યાંકન થઈ શકે. કારણ કે તે પરિણામગામી હોય અને યોજનામાં જોડાનાર મહિલાઓમાં પરિવર્તન શક્ય બન્યું હોય તે બાબતને ધ્યાનમાં રાખી સંશોધકે ઉપરોક્ત વ્યાપવિશ્વ પસંદ કરેલ છે.

૨.૮ સંશોધન પદ્ધતિ :-

સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધન પદ્ધતિ સંશોધન પ્રક્રિયાનું અતિ મહત્વનું અંગ છે. સંશોધન પદ્ધતિનો આધાર મહદઅંશે સંશોધનના વિષય અને તેના વ્યાપવિશ્વ સાથે સંકળાયેલા હોય છે. તેમ છતાં સંશોધન પદ્ધતિની ચતુર્થતાએ સંશોધનની પરિપુર્ણતા માટે પાયાની આવશ્યકતા છે. સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનએ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ દ્વારા મેળવેલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને કહેવામાં આવે છે. સંશોધન પદ્ધતિના મુખ્ય પાસા નીચે મુજબ છે.

-: સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ

-: ગ્રંથાલય પદ્ધતિ

-: નિદર્શન પદ્ધતિ

૨.૮.૧ સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ :-

સામાજિક વિજ્ઞાનના સંશોધનોમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ અતિ મહત્વની અને ત્વરિત પરીણામ આપતી વિશાળ પદ્ધતિ છે. જ્યારે સમાજના બહુ મોટા ભાગને સ્પર્શીને સંશોધન કરવાનું હોય ત્યારે સર્વેક્ષણ પદ્ધતિની ચતુર્થતા ઉપયોગી થાય છે. સંશોધકના પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પણ સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો આધાર લેવામાં આવેલ છે. કારણ કે પ્રસ્તુત

સંશોધનના સંશોધન ક્ષેત્રમાં એટલે કે બનાસકાંઠા જીલ્લાના તાલુકાઓમાં કાર્યાન્વિત સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલી મહિલાઓનો સર્વે કરવાનો હતો. સંશોધકે પ્રસ્તુત સંશોધનમાં બનાસકાંઠા જીલ્લાના પાલનપુર તાલુકાના સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલી મહિલાઓનો સર્વે કરેલ છે એટલે કે તેઓનું સર્વેક્ષણ કરેલ છે.

૨.૮.૨ ગ્રંથાલય પદ્ધતિ :-

કોઈપણ વિષયમાં સંશોધન કરતા પહેલા તે વિષય અંગેનું આધાર સાહિત્ય પ્રાપ્ત કરવું પડે છે. આધાર સાહિત્યની પ્રાપ્તિ દ્વારા સંશોધકને સંશોધિત વિષય અંગે વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. ગ્રંથાલયમાં સંશોધિત વિષય અંગેનું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોય કે જેમાં ગ્રંથો, માસિકપત્રો, સામયિકો, સરકારી કે બિનસરકારી સંસ્થાઓના અહેવાલો કે અન્ય લેખો મળી શકે છે. જે સંશોધક માટે વિષયનો અલગ-અલગ પરિણામથી માપવામાં અને સમજવામાં મદદ કરે છે.

સંશોધક જે વિષય ઉપર સંશોધન કરતો હોય તેને અંગે અગાઉ એ સંશોધન થયેલ હોય તો તે દ્વારા સંશોધકને માર્ગદર્શન મળી રહે છે. સામયિકોમાં આવતા સંશોધન લેખો પણ સંશોધકના જ્ઞાનમાં વધારો કરે છે. આમ, ગ્રંથાલય પદ્ધતિ દ્વારા સંશોધકના જ્ઞાનની ક્ષિતિજો વિસ્તરતી જાય છે. તેમજ પોતાના વિષયને વધુ ઉંડાણ પુર્વક સમજે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધકે પોતાના સંશોધનના વિષય માટે ગ્રંથાલય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરેલ છે. યુનિવર્સિટિના ગ્રંથાલયમાં સમયાંતરે જઈને વિષય પરના પુસ્તકો - સામયિકો અને અન્ય સાહિત્ય શોધવા અને મેળવવા પ્રયાસો કરેલ. સ્વસહાય જુથ યોજનાએ તાજેતરમાં જ કાર્યગત કરવામાં આવેલ હોય તેને અંગે ભૂતકાળમાં સંશોધન થયેલ ન હોય તે સમજી શકાય છે. પરંતુ જીલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સી અને અન્ય સંસ્થાઓ સ્વસહાય જુથ યોજનાના અમલિકરણ સાથે જોડાયેલી છે. તે સંસ્થાઓમાંથી પણ સ્વસહાય જુથ યોજના અંગેનું સાહિત્ય પ્રાપ્ત થયેલ છે. આમ, સંશોધકે પોતાના સંશોધન વિષય અંગે શક્ય તેટલું વધારે જ્ઞાન અને વધારે ઉંડાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગ્રંથાલયોનો આધાર લિધેલ છે.

૨.૮.૩ નિદર્શન :-

સંશોધન પદ્ધતિમાં નિદર્શનએ સંશોધન પ્રક્રિયાનું એક અતિ મહત્વનું અને નિર્ણાયક પરીબળ છે. મહત્વનું એટલા માટે કે ઉત્તરદાતાનાં વ્યાપવિશ્વમાંથી જે ઉત્તરદાતાઓને પસંદ કરવાના હોય છે તે નિદર્શન પદ્ધતિ અનુસાર ચોકસાઈ પુર્વક પસંદ કરેલા હોય છે અને નિર્ણાયક એટલા માટે કે નિદર્શન દ્વારા જે ઉત્તરદાતાઓને પસંદ કરવામાં આવેલા હોય છે તેઓના પ્રતિભાવો હકારાત્મક કે નકારાત્મક સંશોધનના તારણો માટે અત્યંત આવશ્યક છે. નિદર્શન દ્વારા પસંદ કરવામાં આવેલ ઉત્તરદાતાના પ્રતિભાવો સંશોધનના તારણોની પુર્વભુમિકા છે. નિદર્શન બે પ્રકારના હોય છે.

-: યદચ્છ નિદર્શન

-: બિન યદચ્છ નિદર્શન

યદચ્છ નિદર્શનમાં સંશોધક ઉત્તરદાતાના ક્ષેત્રમાંથી એટલે કે વ્યાપવિશ્વમાંથી પોતાની અનુકુળતા પ્રમાણે ઉત્તરદાતાઓની પસંદગી કરે છે. જ્યારે બિન યદચ્છ નિદર્શન પદ્ધતિમાં સંશોધકે વ્યાપવિશ્વમાંથી ક્રમાનુસાર ઉત્તરદાતાઓની પસંદગી કરવાની રહે છે.

સંશોધકે મહિલા સ્વસહાય જુથ અંગેના પ્રસ્તુત સંશોધનમાં યદચ્છ નિદર્શન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરેલ છે. યદચ્છ નિદર્શન પદ્ધતિનો આધાર લેવાનું કારણ સંશોધકનું રહેઠાણ અને સંશોધનનાં ક્ષેત્ર વચ્ચેનું અંતર એ એક મુખ્ય પરીબળ છે. આમ, સ્થળ અને સમયની મર્યાદાઓને કારણે સંશોધકે યદચ્છ નિદર્શન પદ્ધતિનો આધાર ઉત્તરદાતાઓની પસંદગી તેમજ તેમની રૂબરૂ મુલાકાત માટે પસંદ કરેલ છે. ઉત્તર ગુજરાતના બનાસકાંઠા જિલ્લાના તાલુકાઓમાં અમલિકરણ થઈ રહેલ મહિલા સ્વસહાય જુથ એ સંશોધકના અભ્યાસનું ક્ષેત્ર છે. સમગ્ર ગુજરાતના અમલમાં હોવા છતાં આ જિલ્લો પસંદ કરવા પાછળનું સંશોધક પાસેનું એક માત્ર કારણ એ રહેલું છે કે બનાસકાંઠા જિલ્લામાં મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના લાંબા સમયથી અમલમાં છે. કોઈપણ યોજનાના પરિણામો જાણવા હોય, તેની સફળતા કે નિષ્ફળતા સમજવી હોય તો તે યોજનાના અમલિકરણના ગાળો સ્વભાવિક રીતે લાંબો હોવો જોઈએ. આંબો વાવ્યા પછી કેરી ખાવા માટે સારા સમય સુધી વાટ જોવી પડે છે.

બનાસકાંઠા જીલ્લાના તાલુકામાં આવેલ ૧૦ ગામડાઓને સાદા ચદર નિદર્શન દ્વારા પસંદ કરવામાં આવેલ છે. સામાન્ય રીતે મધ્યમ કક્ષા કે મોટા ગામડાઓ, થોડા વિકાસશીલ ગામડાઓ, નિદર્શન દ્વારા એટલા માટે પસંદ કરવામાં આવેલ છે કે આ પ્રકારની સરકાર કે સ્વૈચ્છિક યોજનાઓ ત્યાં અમલમાં હોય. બનાસકાંઠા જીલ્લાના તાલુકાના નિચેના ગામોને સાદા ચદર નિદર્શન પદ્ધતિ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવેલ હતા અને આ ગામોમાં એકંદરે દરેક ગામમાંથી ૪૦-૪૦ મહિલા ઉત્તરદાતાઓની પસંદગી પણ સાદા ચદર નિદર્શન દ્વારા પસંદ કરવામાં આવેલ હતી. જે ગામડાઓની ચદર નિદર્શન દ્વારા પસંદ કરવામાં આવેલ તેમના નામ નિચે મુજબ છે.

ઉપરોક્ત સંશોધનના વ્યાવિશ્વમાં પાલનપુર જીલ્લો અને તેના ૧૦ ગામડાઓને નિદર્શ તરીકે પસંદ કરેલ છે. તો તેવા ગામોની યાદી નીચે મુજબ છે.

- (૧) કુંભાસણ
- (૨) ગઢ
- (૩) સાગરોસણા
- (૪) ખોડલા
- (૫) મડાણાગઢ
- (૬) દલવાડા
- (૭) સલેનપુરા
- (૮) ખસા
- (૯) કુંભલમેર
- (૧૦) સલ્લા

આમ, ઉપરોક્ત ગામોમાંથી પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ૪૦૦ અનુસૂચિ નિદર્શન પસંદ કરી ભરાવેલી.

૨.૯ માહિતી એકત્રીકરણના ઉપકરણો :-

સંશોધન પદ્ધતિમાં માહિતી એકત્રીકરણ ખુબ અગત્યનું છે. કારણ કે સંશોધનના જે તારણો મેળવવાના હોય છે. તે માહિતી એકત્રીકરણ દ્વારા મેળવવાના હોય છે. સંશોધન વિષય અંગેની ખુણે-ખાંચરે પડેલી માહિતી, હકીકતો અને આંકડાઓ એકત્રીત કરીને સંશોધકે પૃથક્કરણ સ્વરૂપે રજૂ કરવાના હોય છે. સંશોધન વિષયની માહિતી કે આંકડાઓ સમાજમાંથી કે સમાજના પુર્વ નિર્ધારિત ચોક્કસ ક્ષેત્રમાંથી મેળવવાના હોય છે. આ હકીકતો કે આંકડાઓ તે ક્ષેત્રમાં છુટા છવાયા અને અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપે રહેલા હોય છે. સંશોધકે આ માહિતીને એકત્રીત કરી, સંકલન કરી પોતાના સંશોધન વિષયમાં ઉપયોગ માટે લેવાના હોય છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં બે પ્રકારની માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે.

(૧) પ્રાથમિક માહિતી

(૨) ગૌણ માહિતી

૨.૯.૧- પ્રાથમિક માહિતી :-

પ્રાથમિક માહિતી બધીજ હકીકતો શોધવા, સંશોધન સમસ્યાનો ચિતાર મેળવવા તેમજ ઉપકલ્પનાની ચકાસણી કરવા માટે અંતિમ સાધન છે. સંશોધન માટે જ્યારે ક્યાંયથી માહિતી મળતી ન હોય ત્યારે પ્રાથમિક માહિતી એકત્રીત કરવી અનિવાર્ય બની જાય છે.

ડૉ. સંજીવ મહાજન જણાવે છે કે "પ્રાથમિક માહિતી એટલે એ સામગ્રી, આંકડાઓ અને સુચનાઓ કે જે સંશોધનકર્તાએ (અથવા અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા) જાતે મેળવેલ હોય એટલે કે પ્રથમ સેતર પર એકત્ર કરેલી માહિતી પ્રાથમિક માહિતી કહેવાય છે."

નિરિક્ષણ, પ્રશ્નાવલી, અનુસૂચિ અને મુલાકાત પ્રચુક્તિ દ્વારા પ્રાથમિક માહિતી એકત્ર કરીને એ માહિતીના આધારે સંશોધન હાથ ધરી શકાય છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પ્રાથમિક માહિતી તરીકે અનુસૂચિ, મુલાકાત અને નિરિક્ષણ જેવા સાધનોનો ઉપયોગ કરેલ જેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

-: મુલાકાત અનુસૂચિ :-

જ્યારે સંશોધન ક્ષેત્રે મર્યાદિત હોય અને ઉત્તરદાતાની સંખ્યા ઓછી હોય અને સંશોધનની સમય મર્યાદા હોય ત્યારે પ્રશ્નાવલી ને બદલે મુલાકાત અનુસૂચિ વધુ મહત્વની છે. મુલાકાત અનુસૂચિમાં ઉત્તરદાતાની રૂબરૂ મુલાકાત લેવામાં આવે છે અને તેમની સાથે સંશોધક ચર્ચા કરી, પ્રશ્નો પુછી, જરૂરી માહિતી મુલાકાત અનુસૂચિમાં નોંધી લે છે. સમયનો ઘણો બચાવ થાય છે અને સંશોધનના કામને ગતિ મળે છે. મુલાકાત અનુસૂચિ દરમિયાન ઉત્તરદાતાઓની જવાબો ઉપરાંત તેમના હાવભાવો મહત્વના છે. જેની નોંધ સંશોધક લઈ શકે છે. મુલાકાત દરમિયાન પુછાતા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાનું ઉત્તરદાતા જો ટાળે તો અન્ય રીતે પણ તેની પાસેથી જવાબ કઢાવી શકાય છે.

મહિલા સ્વસહાય જુથના પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે બનાસકાંઠા જીલ્લાના પ્રસ્તુત તાલુકાના અગાઉ દર્શાવેલ ગામડાઓમાં ઉત્તરદાતાઓની રૂબરૂ મુલાકાત લીધેલ છે. અલબત્ત રૂબરૂ મુલાકાત લેવા પાછળ સારો એવો સમય પણ આપવો પડેલ. સંશોધક અને ઉત્તરદાતા એમ બંનેની સમય અને સંજોગોની અનુકૂળતા મુજબ મુલાકાત લેવામાં આવેલ અને તેમને મળીને, સંશોધન વિષયના હેતુઓ સમજાવીને પ્રશ્નો પુછવામાં આવેલ. ઉત્તરદાતાઓએ જે મહિલાઓ હતી તેમના કામકાજના વ્યસ્ત સમયપત્ર વચ્ચે પણ સંશોધક ને મુલાકાત આપી પુછેલ પ્રશ્નોના બરાબર જવાબો આપ્યા.

-: મુલાકાત :-

સ્વસહાય જુથમાં મહિલાઓનું જોડાવું અને તેમની કામગીરી અંગેના પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલા મહિલાઓ ઉત્તરદાતાઓ છે. બનાસકાંઠા જીલ્લાના વિસ્તારોના ગામોમાં કે જ્યાં સ્વસહાય જુથ ચોજના કાર્યાન્વિત છે. ત્યાં વ્યાપવિશ્વમાંથી નિદર્શન પદ્ધતિ દ્વારા પસંદ થયેલ ૪૦૦ જેટલા ઉત્તરદાતાઓ કેવળ મહિલાઓ જ છે. તેથી તેમની રૂબરૂ મુલાકાત લઈ તેમની સાથે ચર્ચા કરીને પ્રસ્તુત અનુસૂચિ ભરવામાં આવેલ છે. મુલાકાત અનુસૂચિ ભરાવવા માટે ઉત્તરદાતાની મુલાકાત આવશ્યક હોવાથી વિષયને અનુરૂપ અને સુસંગત એવી જે મુલાકાત અનુસૂચિ સંશોધકે તૈયાર કરેલ તે ઉત્તરદાતાની મુલાકાત વખતે ભરવાની રહે જે સંશોધકે ઉત્તરદાતાની મુલાકાત લઈને ભરેલ છે. ઉત્તરદાતાઓ મહિલાઓ હોવાથી તેમનો સંપર્ક સમય અને સંજોગોને આધિન હતો. તેમ છતાં તેમની મુલાકાતો થતી

અને તેમની સાથે બેસી મુલાકાત અનુસૂચિ ભરવામાં આવેલ છે. મુલાકાત અનુસૂચિ ભરતી વખતે ઘણીવાર ઉત્તરદાતાઓ મૌખિક રીતે ન જણાવે તે જાણકારી તેમની બોડી લેંગવેજ દ્વારા જાણવામાં આવતી.

મુલાકાત પદ્ધતિ દ્વારા ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી માહિતી મળવાની સંભાવના વધારે રહેતી હોવાથી પ્રશ્નાવલી પદ્ધતિ ને બદલે મુલાકાત પદ્ધતિ સંશોધકે પસંદ કરેલ છે. અને તે પ્રમાણે ઉત્તરદાતાઓની રૂબરૂ મુલાકાત લઈને તેમની સાથે મુલાકાત અનુસૂચિમાં જણાવેલ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીને તેમના પ્રતિભાવો નોંધવામાં આવેલ છે.

-: નિરિક્ષણ :-

મુલાકાત અનુસૂચિ ભરાવવાની પ્રક્રિયા માટે જ્યારે ઉત્તરદાતાઓની મુલાકાત લેવામાં આવે છે ત્યારે વાતચીતના માધ્યમ દ્વારા ઘણી હકીકતો, માહિતીઓ અને આંકડાઓ મેળવી જે અનુસૂચિમાં ભરવાની હોય છે. પરંતુ મુલાકાત અનુસૂચિ ભરવાની પ્રક્રિયા દરમ્યાન માત્ર નિરિક્ષણ દ્વારા પણ ઘણું જાણી શકાય છે. ઘણીવાર ઉત્તરદાતાઓ અમુક પ્રશ્નોની સંવેદનશીલતાને જાણીને પ્રતિભાવો આપવાનું રાખતા હોય છે. તેવા સંજોગોમાં સંશોધક નિરિક્ષણ દ્વારા ઘણું જાણી શકે છે. આમ નિરિક્ષણ એ મુલાકાત પદ્ધતિનો એક વિભિન્ન અંગ છે.

મુલાકાત દરમ્યાન ઉત્તરદાતાઓની અંગ-ભંગીમાઓ દ્વારા ઉત્તરદાતાઓના પ્રતિભાવો જાણી શકાય છે. પ્રસ્તુત સંશોધનના ભાગ રૂપે જ્યારે ૪૦૦ ઉત્તરદાતાઓની મુલાકાત લેવામાં આવી ત્યારે ઉત્તરદાતાઓના પ્રતિભાવો મુલાકાત અનુસૂચિમાં પુછાયેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં સાનુકૂળ હતા. તેમ છતાં પ્રશ્નોના પ્રતિભાવો આપતી વખતે તેમની આંખો અને એમા છુપાયેલી મૌન વેદના સુચક હતા. ઉત્તરદાતાઓ મહિલાઓ હોવાને કારણે ઘણા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવામાં અચકાતા ત્યારે નિરિક્ષણ પદ્ધતિ ખુબજ ઉપયોગી બની અને સંશોધકે નિરિક્ષણ દ્વારા પણ જે પ્રતિભાવો મળેલ છે તેનું ઉંડાણ સમજવા માટે પ્રયત્ન કરેલ છે.

૨.૧૦ પુર્વેક્ષણ :-

માહિતી એકત્રીકરણના એક અગત્યના ઉપકરણ તરીકે પુર્વેક્ષણ એક અગત્યનું પરિબલ છે. પુર્વેક્ષણ એટલે જે મુલાકાત અનુસૂચી કે પ્રશ્નાવલી તૈયાર થયેલ છે તેની ચતુર્થતા એટલે કે ખરાપણ ચકાસવા માટે દર્શક (૧૦) ઉત્તરદાતાઓને નમુનારૂપે પસંદ કરીને મુલાકાત અનુસૂચિ ભરાવવાની હોય છે. જેથી ઉત્તરદાતાઓના પ્રતિભાવો, સંશોધનના વિષયો અને મુલાકાત અનુસૂચિમાં પુછાયેલા પ્રશ્નો પ્રત્યે જાણી શકાય. જેને આધારે મુલાકાત અનુસૂચિમાં જો ફેરફાર કરવાના હોય તો થઈ શકે અને અગાઉ તૈયાર કરેલ મુલાકાત અનુસૂચિ વધુ વ્યવસ્થિત થઈ શકે.

સંશોધકે મહિલા સ્વસહાય જુથના પ્રસ્તુત સંશોધન દરમિયાન મુલાકાત અનુસૂચિને અંતિમ સ્વરૂપ આપતા પહેલા ઉપરોક્ત ગામડાઓમાં દર્શક(૧૦) ઉત્તરદાતાઓને પસંદ કરી તેમની મુલાકાત લઈ તેમની પાસે મુલાકાત અનુસૂચિ ભરાવી તેમને પ્રતિભાવોના આધારે એવું પ્રતિબિંબિત થતું હતું કે આ મુલાકાત અનુસૂચિ તેમની દ્રષ્ટિએ સંપૂર્ણ છે. મુલાકાત અનુસૂચિમાં પુછેલા પ્રશ્નો સિવાય કોઈ વિશેષ માહિતી તેમની પાસે ન હતી. પરીણામે પુર્વેક્ષણ દ્વારા એવું ફલિત થયું કે સંશોધકે જે મુલાકાત અનુસૂચિ તૈયાર કરેલ છે તે પ્રસ્તુત સંશોધન માટે ચતુર્થ છે.

૨.૧૧ માહિતી એકત્રીકરણ, કોષ્ટકીકરણ અને પૃથક્કરણ :-

સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધન પદ્ધતિ દ્વારા જે માહિતી કે આંકડાઓ એકઠા કરવામાં આવે છે. તેના આધારે સંશોધન વિષયના તારણો શોધવાના રહે છે. એકત્રીત કરેલ માહિતી અનુસૂચિમાં રહેલી હોય છે. જે માહિતી મુલાકાત દરમિયાન ઉત્તરદાતાઓએ આપેલી હોય છે. આ માહિતીમાંથી તારણો તારવવા માટે આ માહિતીનું આંકડાકિય વર્ગીકરણ કરવું પડે છે. જેને સંશોધનની પરિભાષામાં કોષ્ટકીકરણ કહેવામાં આવે છે. આ કોષ્ટકીકરણ અર્થઘટનનો પાયો છે. સંશોધન પ્રક્રિયાનો આ અંતિમ તબક્કો ચાર સોપાનોમાં વહેંચાયેલો છે. જેમાં માહિતી એકત્રીકરણ, કોષ્ટકીકરણ, પૃથક્કરણ અને તારણોનો સમાવેશ થાય છે.

એકત્રીત થયેલી માહિતીને ક્રમાનુસાર વર્ગીકરણ કરીને કોષ્ટકો બનાવવામાં આવે છે અને કોષ્ટકો બનાવવા માટે આંકડાશાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ જરૂરી છે. માહિતીનું કોષ્ટકીકરણ થયા પછી એ કોષ્ટકોમાં આપવામાં આવેલ આંકડાકિય હકીકતોને શાબ્દિક દેહ આપવામાં આવે છે. એટલે કે કોષ્ટકમાં આપવામાં આવેલી માહિતીનું અર્થઘટન કરવામાં આવે છે. દરેક કોષ્ટકમાં વિગત, આવૃત્તિ અને ટકાવારીનો સમાવેશ થાય છે. મુલાકાત અનુસૂચિ દ્વારા આવેલ હકીકતો કે આંકડાઓનું આ રીતે કોષ્ટકીકરણ કર્યા બાદ દરેક કોષ્ટકનું અર્થઘટન કરવામાં આવે છે. કોષ્ટકમાં જે માહિતી આપવામાં આવેલ હોય તે જ માહિતીને શાબ્દિક સ્વરૂપે સમજાવવામાં આવે છે. જેને અર્થઘટન કહેવામાં આવે છે.

મહિલા સ્વસહાય જુથ અંગેના પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે ઉત્તર ગુજરાતનાં બનાસકાંઠા જિલ્લાના જે ગામો પસંદ કરેલ ત્યાં જઈને નિદર્શ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવેલ ઉત્તરદાતાઓની મુલાકાત લઈને માહિતી એકત્રીત કરેલ. મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના એ મહિલાઓ માટેની યોજના હોવાથી પ્રસ્તુત સંશોધનમાં મહિલાઓ જ ઉત્તરદાતાઓ તરીકે આવેલ. આ મહિલા ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી મુલાકાત અનુસૂચિ ને આધારે જે માહિતી કે આંકડાઓ એકત્રીત કરવામાં આવ્યાં તેને આંકડાકિય વર્ગીકરણ દ્વારા કોષ્ટકોમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવ્યાં. મુલાકાત અનુસૂચિમાં પુછાયેલ પ્રશ્નોમાંથી કોષ્ટકો બનાવવામાં આવ્યાં. આ કોષ્ટકોને આધારે જ્યાં-જ્યાં જરૂરી જણાયેલ ત્યાં તેના રંગીન સ્તંભગ્રાફ પણ કરવામાં આવેલ છે. કોષ્ટકમાં આપવામાં આવેલ અને શાબ્દિક અર્થઘટન દ્વારા સમજાવવામાં આવેલ આંકડાકિય હકીકતોને ગ્રાફ દ્વારા વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકાય છે.

દરેક કોષ્ટકનું નીચે અર્થઘટન કરવામાં આવેલ છે તથા યોગ્ય જગ્યાએ ગ્રાફ દ્વારા પણ રજૂઆત કરવામાં આવેલ છે.

કોષ્ટક નાનું હોય કે મોટું હોય, તેમાં આપવામાં આવેલ વિકલ્પો ઓછા હોય કે વધારે હોય તેમને યોગ્ય રીતે સમજાવવામાં આવેલ છે. સંશોધન પદ્ધતિમાં અર્થઘટનનું ખુબ મહત્વ છે. કારણ કે તેમાંથી તારણો જન્મે છે. જેમ ફળોમાંથી જ્યુશ કાઢવામાં આવે છે તેવી જ રીતે અર્થઘટનો નો નીચોડ એટલે જ સંશોધનોના તારણો. આ તર્કને ધ્યાનમાં રાખીને દરેક કોષ્ટકનું પ્રસ્તુત સંશોધનમાં અર્થઘટન કરવામાં આવેલ છે.

૨.૧૨ તારણો અને સુચનો :-

સ્વસહાય જુથ અંગેના સંશોધકના પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્યમાં બનાસકાંઠા જીલ્લાના ગ્રામિણ વિસ્તારમાં કાર્યાન્વિત સ્વસહાય જુથમાં જે મહિલાઓ જોડાયેલી છે. તેઓના સામાજિક, આર્થિક પરિવર્તન અંગેના તારણો પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલ છે. આ તારણો મહિલા ઉત્તરદાતાઓની રૂબરૂ મુલાકાત લઈને તેમને પ્રસ્તુત સંશોધનનો હેતુ સમજાવીને પ્રશ્નો પુછવામાં આવેલ હતા. પ્રશ્નોત્તરી દરમ્યાન તેઓના પ્રતિભાવો હકારાત્મક હતા તેમજ તેઓનો સહકાર પણ રહ્યો હતો.

મહિલા સ્વસહાય જુથમાં ભાગ લેવાના પરિણામે સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ મહિલાઓના જીવનમાં આવેલ સામાજિક, શૈક્ષણિક, આર્થિક કે માનસિક પરિવર્તન અંગેના તારણો પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા છે. આ તારણો માહિતી એકત્રીકરણ દ્વારા કરવામાં આવેલ કોષ્ટકીકરણ અને તેમાંથી ફલીત થતા અર્થઘટનના આધારે ચોકસાઈ પુર્વક તારવવામાં આવેલા છે. આ તારણો સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ મહિલાઓનો આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક પરિવર્તનને પ્રતિબિંબિત કરે છે. વિશેષમાં પ્રસ્તુત સંશોધનને આધારે પ્રસ્તુત વિષયમાં જે ભાવી સંશોધનને અવકાશ રહેલો છે તેથી તેમને માટે માર્ગદર્શન રૂપે કેટલાક નમ્ર સુચનો આપવામાં આવેલ છે. અંતમાં સંશોધન પ્રક્રિયા દરમ્યાન સંશોધકને થયેલા અનુભવો પણ ટુંકમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

૨.૧૩ ઉપસંહાર :-

સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનએ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ આચરવામાં આવેલ હકીકતોની આંકડાઓની વિગતોની ચકાસણી છે. જે પ્રવર્તમાન હકીકતોની ચકાસણી કરે છે, તેની ચથાર્થતા સાબિત કરે છે તેમજ અત્યાર સુધી અપ્રગટ રહેલી હકીકતો અને વિગતોની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ ચકાસણી કરીને પ્રગટ કરેલ છે. સમાજની સામાજિક સમસ્યાઓના મુળમાં જઈને તેના કારણો અને પરિણામો સમાજ સમક્ષ ખુલ્લા મુકે છે. સામાજિક વિકાસ માટે આ પ્રકારના સંશોધનો અનિવાર્ય બને છે. કારણ કે તેના દ્વારા સમાજના સારા - નરસા પાસાઓ ખુલ્લા મુકાય છે અને સમાજને પોતાની મર્યાદાઓ તથા ક્ષમતાઓનું ભાન થાય છે. મહિલા સ્વસહાય જુથ અંગેના પ્રસ્તુત સંસોધનમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણની પ્રક્રિયાની ના ભાગરૂપે કાર્યાન્વિત કરવામાં આવેલ મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના અને તેમાં જોડાનાર મહિલાઓના સામાજિક, આર્થિક પરિવર્તનનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો જેના પરિણામો, તારણો આપવામાં આવ્યા છે.

પ્રકરણ-૩
સંદર્ભ સાહિત્યની
સમીક્ષા

સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા

(A) ગ્રંથો

- : વંચિતોના વણોતર
- : અમર્ત્ય સેનનું અર્થશાસ્ત્ર
- : નોબલ પ્રાઈઝ વિજેતા - અમર્ત્ય સેન, ડૉ. ખખ્ખર
- : સંગઠન તાલિમ માર્ગદર્શીકા
- : સામાજિક કાર્ય : સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ
- : સ્ત્રી - સપ્તક
- : બિન સરકારી સંગઠનો અને ગ્રામિણ વિકાસ

(B) મહાશોધ નિબંધ અથવા સમકક્ષ સંશોધન કાર્ય

- : ભારતમાં મહિલા સ્વસહાય જુથો

(C) અનુસ્નાતક - લઘુશોધ નિબંધ

- : મહિલા સ્વસહાય જુથને કારણે મહિલાઓમાં આવેલ પરિવર્તન
- : સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલી બહેનોના સ્વસહાય જુથ પ્રત્યેના વલણોનો સમાજશાસ્ત્રી અભ્યાસ
- : મહિલાઓના ઉત્કર્ષમાં "સ્વસહાય જુથ" ની ભુમિકાનો અભ્યાસ
- : સ્વસહાય જુથ દ્વારા ગ્રામિણ બહેનોની સામાજિક અને આર્થિક વિકાસનો એક અભ્યાસ

(D) સરકારી અહેવાલો

- : ગ્રામસેવકની ભુમિકા/જવાબદારી અને ગ્રામ વિકાસની વિવિધ યોજનાઓ
- : સખીમંડળ માર્ગદર્શીકા - ગુજરાત સરકાર
- : Whether SHG - Based Micro - Credit Programme And Remove Poverty? Case Study of SHG Programme
- : Empowering Self Help Groups to Address Gender Inequity.

(E) ખાનગી સંસ્થાઓના અહેવાલો

- : સંકલિત ગ્રામ વિકાસની યશોગાથા
- : સ્વસહાય જુથ મહિલા સ્વાયત્તાનો માર્ગ

(F) વર્તમાન પત્રો અને પેપર કટીંગ

- : સખી મંડળ યોજના
- : દિવ્ય ભાસ્કરનો લેખ

(G) લઘુ પુસ્તિકાઓ

- : શ્રમિકોના સેવક
- : સુવર્ણ જયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના હેઠળ રચવાના સ્વાશ્રયી જુથો
- : મહિલાઓ અને આવાસ અધિકાર

પ્રસ્તાવના :-

કોઈપણ ક્ષેત્રમાં સંશોધન એ તપસ્યા છે. જેમાં ગણતરીપુર્વકનું પુર્વ આયોજન કાર્યનિષ્ઠાએ અત્યંત આવશ્યક છે. કોઈપણ સંશોધન શૂન્યમાંથી સર્જતું નથી. વસ્તુતઃ સંશોધન એક યા બીજી રીતે સતત ચાલતી રહેતી પ્રક્રિયા છે. જેમાં અગાઉના સંશોધકે કરેલ સંશોધન વર્તમાન સંશોધકને નવી દિશા તરફ લઈ જાય છે. પ્રત્યેક સંશોધનને અગાઉના સંશોધન અને ભાવિ સંશોધન વચ્ચે સેતુ સમાન છે. દરેક સંશોધનને સંશોધનની ગુંથણી માટે સંશોધનના વિષય પ્રત્યેના પુર્વ સંશોધનો અને અન્ય સંબંધિત સાહિત્યની આવશ્યકતા રહે છે.

પુર્વ સંશોધન સાહિત્યની ઝાંખી નવા સંશોધકને ઘણીબધી રીતે મદદરૂપ બને છે અને સંદર્ભિત સાહિત્ય પણ સંશોધનમાં દરેક તબક્કે કોઈને કોઈ રીતે ઉપયોગી બને છે. સંશોધક પુર્વ સંશોધન અને સંબંધિત સાહિત્યમાંથી પોતાના વિષય સંબંધી યોગ્ય માહિતી કે આંકડાઓ તો મેળવે જ છે. પરંતુ તે ઉપરાંત પણ પુર્વ સંશોધન સાહિત્યની પદ્ધતિ તેની ઉપકલ્પનાઓ, તેના હેતુઓ તેમજ ખાસ તો તેના તારણો વર્તમાન સંશોધકને માર્ગદર્શિકા સમાન પુરવાર થાય છે. વિશેષમાં ગ્રંથાલયમાંથી કે અન્ય સ્ત્રોતમાંથી મેળવેલ સંબંધિત સાહિત્ય પણ સંશોધકને પોતાના વિષય અંગેની વિભાવના, હેતુઓ અને ઉપકલ્પનાઓ સમજવામાં ઉપયોગી નિવડે છે. સંબંધિત સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે. જેમાં વિષય અંગેના ગ્રંથો, સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓના અહેવાલો, લઘુપુસ્તિકાઓ, માસિકોમાં, સામયિકોમાં આવેલ લેખો તેમજ અન્ય પત્ર પત્રિકા જેવા સાહિત્યોનો સમાવેશ થાય છે.

સંબંધિત સાહિત્યની સમિક્ષામાં જે કેટલીક મર્યાદાઓ આપેલ છે તે નીચે મુજબ છે.

(૧) ઘણીવાર સંશોધકને પોતાના સંશોધન વિષય અંગેના પુસ્તકોની જાણકારી હોય પરંતુ જે ભૌગોલિક ક્ષેત્રમાં તે કામ કરી રહ્યો હોય છે તે વિસ્તારના ગ્રંથાલયોમાં તે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ નથી હોતું અને તપાસ કરવા છતાં નજીકના વિસ્તારોમાંથી અને નજીકના ભવિષ્યમાં મળવાની સંભાવના હોતી નથી.

(૨) સંબંધિત સાહિત્ય પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ માધ્યમનો પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો બની જાય છે. ઘણી માહિતી વિદેશી પુસ્તકો, ઈન્ટરનેટ અથવા ભારતમાં અંગ્રેજીમાં છપાતા પુસ્તકોનો જ્યારે આધાર લેવાનો થાય ત્યારે પ્રાદેશિક ભાષામાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા સંશોધકને ભાષાક્રિય પ્રશ્નો નડે છે. તેમ છતાં પ્રસ્તુત સંશોધનમાં જે સંબંધિત સાહિત્યનો આધાર લેવામાં આવેલ છે તેનું વિશ્લેષણ નીચે મુજબ છે.

(A) ગ્રંથ પરિચય :-

(૧) વંચિતોના વણોતર :-

લેખક :- મોહમદ યુનુસ
એલન જોલીશ

વર્ષ :- ૨૦૦૦

પ્રકાશક :- ઉત્તમ સાહિત્ય પ્રકાશન સરકારી મંડળી લિ. સુરેન્દ્રનગર - ઈ.સ.૨૦૦૦

જેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન બાંગ્લાદેશનાં ગરીબ લોકોના ઉદ્ધાર માટે ખર્ચી નાખ્યું છે તેમજ પોતાની ગ્રામિણ બેંક દ્વારા લઘુધિરાણની વિચારધારા (Micro Finance) દ્વારા જગતના અર્થશાસ્ત્રને એક નવી દિશા અને નવું પરિણામ આપેલ છે તેવા આધુનિક યુગના ગરીબોના મસીહા ડૉ. મોહમદ યુનુસની આત્મકથા "વંચિતોના વણોતર" એ એક રીતે જોઈએ તો બાંગ્લાદેશના લાખો કરોડો ગરીબ, પીડીતો અને વંચિતોના જીવન સંઘર્ષની કથા છે. વિશ્વભરના અર્થશાસ્ત્રીઓ અને વૈશ્વિક સ્તરે કામ કરતી બેંકો જે કામગીરી ન કરી શકે તે ગરીબોના આસું લુછવાની કામગીરી ડૉ. મોહમદ યુનુસ દ્વારા સ્થપાયેલી ગ્રામિણ બેંકે કરેલી. બાંગ્લાદેશના આ લાખો કરોડો ગરીબોના જીવન સંઘર્ષમાં તે તારણહાર બનીને ઉભા રહ્યા.

કોઈપણ સમાજ માટે ગરીબીએ કલંક સમાન છે. પછી તે બાંગ્લાદેશનો સમાજ હોય કે શ્રીલંકા, પાકિસ્તાનનો સમાજ હોય કે ભારત, બ્રાઝીલ જેવા વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોનો સમાજ હોય. વૈશ્વિક સ્તરે ગરીબી નિવારવાના આ "મોડેલ"ને અનેક નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં બાંગ્લાદેશ મોડેલ, ગ્રામિણ બેંક મોડેલ કે લઘુધિરાણ મોડેલ મહત્વના છે. ડૉ. મોહમદ યુનુસની સમગ્ર વિચારધારાના પાયામાં એક મહત્વનું સુત્ર રહેલું

છે કે ગ્રામિણ ગરીબોને તેમના પોતાના પ્રયત્નો દ્વારા જ સંગઠિત બનીને સ્વરોજગારી દ્વારા ગરીબીમાંથી બહાર કાઢવા કારણ કે ડૉ. મોહમદ યુનુસના મતે ગરીબી ઈશ્વર દત્ત નથી પરંતુ માનવસર્જિત છે. ડૉ. મોહમદ યુનુસે બાંગ્લાદેશના ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં વસ્તી અત્યંત ગરીબ સ્ત્રીઓને સંગઠિત કરી, લઘુધિરાણ આપી, સ્વરોજગારી દ્વારા આર્થિક ઉપાર્જન કરતા તૈયાર કરી દરેક મોટી માત્રાની શરૂઆત એક નાનકડા પગલા દ્વારા થાય છે. તેની સાબિતી ડૉ. મોહમદ યુનુસે પોતાની આ વિચારધારા દ્વારા સમગ્ર વિશ્વને આપેલ છે.

ગુજરાતના ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં ચાલતી મહિલા સ્વસહાય યોજનાની પ્રેરણા સંશોધકના મતે ડૉ. મોહમદ યુનુસના ઉપરોક્ત મોડેલમાંથી લીધી હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે ડૉ. મોહમદ યુનુસે પણ પોતાના પ્રયોગ માટે ગામડાઓ પસંદ કરેલ ત્યારે મહિલા સ્વસહાય યોજનામાં ગામડાઓ લેવામાં આવેલ છે.

ડૉ. મોહમદ યુનુસે પોતાના મોડેલમાં ગામડાની અત્યંત ગરીબ અને વંચિત સ્ત્રીઓને સંગઠિત કરી, બચત અને ધિરાણ કરી સ્વરોજગાર તરફ વાળી તો મહિલા સ્વસહાય યોજનામાં પણ ગામડાની વંચિત સ્ત્રીઓને નાની બચત અને લઘુધિરાણ દ્વારા સ્વરોજગારી તરફ વાળી. બંને મોડેલોમાં એ ફેર હોય તો તે સ્થળ અને સમય અંગેનો છે કે બાંગ્લાદેશમાં આ પ્રયોગ બે દાયકા પહેલા અમલમાં મુકવામાં આવ્યો જેને ઘણા સારા પરિણામો આવ્યા. જ્યારે ભારતમાં મોડેલ આ દાયકામાં કાર્યાન્વિત કરવામાં આવ્યું.

(૨) અમર્ત્ય સેનનું અર્થશાસ્ત્ર :-

લેખક :- અજીતકુમાર સિન્હા

રાજકુમાર સેન

પ્રકાશક :- ડીપ એન્ડ ડીપ પબ્લીકેશન - ૨૦૦૧

વિશ્વવિખ્યાત નોબલપ્રાઈઝ વિજેતા અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. અમર્ત્ય સેનની આર્થિક વિચારધારા પરના અનેક તજજ્ઞોના લેખોનું સંકલન અજીતકુમાર સિન્હા અને રાજકુમાર સેને પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં કરેલું છે. જેમાં ડૉ. અમર્ત્ય સેનની વિચારધારા પરનાં લેખોને ચાર વિભાગમાં વહેંચવામાં આવેલા છે.

ડૉ. અમર્ત્ય સેનને અર્થશાસ્ત્રમાં તેમના કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર તેમજ ગરીબી અને દુષ્કાળ જેવા વિષયો ઉપર એક આગવી વિચારધારા રજુ કરવા બદલ ઈ.સ.૧૯૯૮માં નોબેલ પુરસ્કાર એનાયત કરવામાં આવેલ. ૧૯મી સદીના ઈંગ્લેન્ડ ના વિખ્યાત ઉદ્યોગપતિ રોબર્ટ આલેને કલ્યાણલક્ષી અભિગમનો ખ્યાલ આવ્યો હતો. જેમાંથી શ્રમકલ્યાણની વિભાવના જન્મી તે સિવાય અર્થશાસ્ત્રની અનેક પ્રકારની વિચારધારાઓના એ.પી.સેન્ટર મુડીવાદી અર્થશાસ્ત્ર પર કેન્દ્રિત થયેલા હતા. ડૉ. અમર્ત્ય સેને સૌ પ્રથમ આર્થિક વિચારધારાનું એ.પી.સેન્ટર મુડીવાદી વિચારધારા પરથી ખસેડીને કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર પર ખસેડવા માટે પ્રદાન કર્યાં.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં અમર્ત્ય સેનનું અર્થશાસ્ત્ર એક દ્રષ્ટાંત એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. બીજા વિભાગમાં અમર્ત્ય સેનનું અર્થશાસ્ત્ર અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન આપવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકનો ત્રીજો વિભાગ અત્યંત મહત્વનો છે કે જેમાં અમર્ત્ય સેનની કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્રની વિચારધારાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે. ડૉ. અમર્ત્ય સેનની કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્રની જે વિચારધારાએ વિશ્વમાં અર્થશાસ્ત્રના પ્રવાહોને નવા વળાંકો આપ્યા. તેની છણાવટ પ્રસ્તુત પુસ્તકના ત્રીજા વિભાગમાં આપવામાં આવેલ બે લેખોમાં કરવામાં આવેલ છે.

ત્રીજા વિભાગમાં આર્થિક વિકાસ અંગેની અમર્ત્ય સેનની વિચારધારાની છણાવટ કરવામાં આવી છે. જેને અમર્ત્ય સેનના આર્થિક વિસ્તારના મોડેલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે છેલ્લા વિભાગમાં અમર્ત્ય સેનની ગરીબાઈ, અસમાનતા વિશેની આર્થિક વિચારધારાની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

ડૉ. અમર્ત્ય સેને ગરીબી અને દુષ્કાળ નામના પોતાના બહુચર્ચિત પુસ્તકમાં ગરીબી અને દુષ્કાળ વચ્ચેના આંતર સંબંધોના પાસાની ચર્ચા કરી છે. **ડૉ. સેન જણાવે છે કે દુષ્કાળ એટલે "અનાજની તંગી નહિ પરંતુ ગરીબોની તે ખરીદવાની અસમર્થતા"** એટલે કે ડૉ. સેન કહેવા માગે છે કે દુષ્કાળને કારણે જો અનાજની અછત સર્જાતી હોય અને ભાવો વધતા હોય તો તે વધેલા ભાવો એ ગરીબો તે અનાજ ખરીદી શકતા નથી. આ પ્રકારની એક ક્રાંતિકારી આર્થિક વિચારધારા ડૉ. અમર્ત્ય સેને રજુ કરી વિશ્વમાં આર્થિક વિચારધારાના ઇતિહાસને એક નવો વળાંક આપ્યો.

ડૉ. અમર્ત્ય સેનની કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્રની વિચારધારા સામાજિક પરિવર્તન સાથે જોડાયેલી છે. કારણ કે ડૉ. સેનના મત મુજબ માલ-સામાનની વહેંચણી,

સેવાઓ, લાભો અને ગરીબી સાથે આ વિચારધારા સંકળાયેલી છે. સમાજના બિલકુલ છેવાડે જીવતા અત્યંત ગરીબ લોકોના આર્થિક અને સામાજિક કલ્યાણ માટેની કામગીરી આર્થિક વિચારધારામાં મુળમાં હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્રના પાયામાં છે. ડૉ. અમર્ત્ય સેનના મત મુજબ મુલ્યો વગરનું અર્થશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર વિનાના મુલ્યો તેનો કોઈ અર્થ કે અસરો હોતી નથી.

કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરવી તો અશક્ય છે. તેમ છતાં એમ કહી શકાય કે ગરીબાઈનું નિવારણ અને ગરીબોનું સશક્તિકરણ તેમજ સમાજના નિચલા વર્ગોને જીવન જરૂરી વસ્તુની ખરીદી અને સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા અપાવવી જોઈએ કે જેથી સમાજના આ વિભાગોને સુખ-સગવડ ભર્યું જીવન જીવી શકે. ફ્રાન્સનાં વિશ્વ વિખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાની જહોન રસ્કિનની વિચારધારા સાથે ડૉ. અમર્ત્ય સેનની વિચારધારા સુસંગત જણાય છે. વિશ્વમાં સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં કાર્લ માર્ક્સ, જહોન રસ્કિન, મહાત્મા ગાંધી, ડૉ. મોહમદ યુનુસ અને ડૉ. અમર્ત્ય સેન એ પ્રકારના સામાજિક અર્થશાસ્ત્રીઓ છે કે જેમને પોતાના સામાજિક - આર્થિક કલ્યાણના સમગ્ર ચિંતનમાં સમાજના છેવાડે વસતા ગરીબોને કેન્દ્રમાં રાખ્યા છે.

મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજનાનાં મુળ ખુબ ઉંડે-ઉંડે પણ વિશ્વના મહાન સામાજિક અર્થશાસ્ત્રીઓની વિચારધારામાં રહેલા છે. મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજનાની વિચારધારા ડૉ. મોહમદ યુનુસના લઘુધિરાણના મોડેલ, ડૉ. અમર્ત્ય સેનના કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્રના મોડેલ, જહોન રસ્કિનનાં "અન ટું ધી લીસ્ટ" ના મોડેલ તેમજ મહાત્મા ગાંધીના "સર્વોદય" ના મોડેલ આધારીત છે એમ કહિએ તો એ અતાર્કિક નથી.

(૩) નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતા - ડૉ.અમર્ત્ય સેન :-

લેખક :- ડૉ. કે.કે. ખખ્ખર

પ્રકાશક :- પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર - રાજકીય (૧૯૯૯)

ડૉ. કે.કે. ખખ્ખરના પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ડૉ. અમર્ત્ય સેનના જીવન અને કથન વિશે ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. ડૉ. ખખ્ખર જણાવે છે કે ડૉ. સેનનું આર્થશાસ્ત્ર દિલ અને દીમાગની જુગલબંધીની નીપજ છે. કારણ કે ગરીબોના કલ્યાણની વાતને દિલમાં રાખીને

ડૉ. સેને દિમાગની કસરત કરી છે. ડૉ. સેને જોયુ કે ગરીબી, બેરોજગારી, કંગાલીયત, આર્થિક અસમાનતા વગેરે પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે જો વિશેષ કોઈ મદદ કરી શકે તેવી અર્થશાસ્ત્રની શાખાઓ હોય તો તે વિકાસનુ અને કલ્યાણનુ અર્થશાસ્ત્ર છે.

ડૉ. સેન વિશેષમાં જણાવે છે કે વિકાસના અર્થશાસ્ત્રમાં અત્યાર સુધી વિક્ષેલી આ શાખાઓ માત્ર ચીજવસ્તુઓની જ વધુ ચિંતા કરેલી છે નહિ કે માણસની. કલ્યાણના અર્થશાસ્ત્રમાં ડૉ. સેને દાખલ કરેલા દર્શનશાસ્ત્રીય વિચારોના પરિણામે તેમને પછીથી ગરીબી, દુષ્કાળ, અપોષણ, સ્ત્રીઓ તરફનો ભેદભાવ, શિક્ષણ તથા આરોગ્યની સેવાઓની જરૂર વગેરે સંબંધી મહત્વના પ્રદાનો કર્યા છે.

ડૉ. અમર્ત્ય સેન પસંદગીના અધિકારની વાત કરે છે ત્યારે એ ભુખમરાથી પીડાતા ગરીબોને કેન્દ્રમાં રાખે છે. મરવાને વાંકે જીવતી બિમાર વ્યક્તિ પાસે જ્યારે અનાજ અથવા દવા લાવવાનો વિકલ્પ હોય ત્યારે તે પોતાના કુટુંબીજનોને ભુખમરાથી બચાવવા પોતાને મળેલ એક દિવસના વેતનમાંથી અનાજ લાવશે. પરિણામે તે દવા ખરીદી નહિ શકે અને મૃત્યુને આધિન થશે. ડૉ. અમર્ત્ય સેનના મંતવ્ય મુજબ પ્રસ્તુત કિસ્સામાં પસંદગીનો વિકલ્પ કેટલે અંશે વ્યાજબી છે તે ચર્ચાનો મુદ્દો છે. પરંતુ અત્યંત ગરીબો અને વંચીતો પાસે વિકલ્પ માટે કોઈ અવકાશ નથી હોતો.

(૪) સંગઠન તાલીમ "માર્ગદર્શિકા" :-

સંકલન :- સુરેશ પ્રજાપતિ

પ્રકાશક :- ઓએસિસ પ્રકાશક - વડોદરા

સુરેશ પ્રજાપતિ દ્વારા સંકલિત સંગઠિત તાલીમ માર્ગદર્શિકાના પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સંગઠનો દ્વારા ગરીબો અને વંચિતોના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ માટેની વિચારધારા રજૂ કરવામાં આવી છે. જેમાં સાતમુ પ્રકરણ સ્વસહાય જુથ વિશેનુ પરિચયાત્મક પ્રકરણ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સ્વસહાય જુથને વ્યાખ્યાયીત કરવામાં આવેલ છે કે, જે જણાવે છે કે "વંચિત સમુદાયની વ્યક્તિઓ સ્વયંભુ આગળ આવે, વિકાસના દરેક કાર્યક્રમોમાં તેમની ભાગીદારી વધે તે સક્ષમતા માટે તેમની સક્ષમતા વધે તે જરૂરી છે."

સ્વાશ્રય જુથ સામાજિક અસમાનતા અને શોષણને પડકારવામાં વધારે અસરકારક બનતુ હોય છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક જણાવે છે કે વિકાસની કોઈપણ યોજના ત્યારે જ સાકાર થાય છે જ્યારે તેમાં લોકોની ભાગીદારી હોય. લોક સંગઠનને ટકાઉ બનાવવાના હોય તો ચોક્કસ સમુદાય કે જરૂરીયાતને આધારીત જુથ બનાવવા જોઈએ. વિશેષમાં સ્વાશ્રય જુથએ વિકાસ માટેના વિકલ્પોમાં શ્રેષ્ઠ અને અસરકારક છે. ગરીબીને પડકારવામાં અને ખાસ કરીને આર્થિક શોષણમાંથી બહાર આવવા માટે તે મહત્વની ભુમિકા ભજવે છે તેમજ સામાજિક અસમાનતા અને શોષણને પડકારવામાં એકાદ વ્યક્તિ કરતા જુથ વધારે અસરકારક અને પરિણામગામી બને છે.

બહેનોના અલગ સંગઠન શા માટે હોવા જોઈએ એ અંગે આ માર્ગદર્શિકા જણાવે છે કે પુરૂષપ્રધાન માળખામાં સ્ત્રીઓ પોતાની અભિવ્યક્તિ કરી શકે તે માટે તેમની સક્ષમતા જરૂરી છે અને તેના માટે અલગ માધ્યમ હોય તો વિકાસની મુખ્ય હરોળમાં સ્ત્રીનું ભળવું પ્રમાણમાં આસાન રહે છે.

વિશેષમાં આ માર્ગદર્શિકા જણાવે છે કે બહેનોના પ્રશ્નોને વાંચા આપવા માટે કોઈ સામાજિક જગ્યા હોતી નથી. તેથી મહિલા મંડળના આ પ્રશ્નોને વ્યક્ત કરવા એક સામુદાયિક અને સાર્વજનિક માધ્યમ પુરૂ પાડે છે. સમાજમાં અલગ-અલગ ભુમિકાને કારણે બહેનોના પ્રશ્નો અને તેમની જરૂરીયાતો પુરૂષો કરતા જુદા હોય છે. તેથી તેમની અલગ ચર્ચા - વિચારણા થાય તે જરૂરી છે. બહેનોમાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વનિર્ણયની સક્ષમતાનો વિકાસ થવો જોઈએ. તેમજ પુરૂષપ્રધાન સમાજમાં તેમની અલગ ઓળખ થવી જોઈએ. જે આવશ્યક છે. અંતમાં એમ કહી શકાય કે વંચીત સમુદાય તરીકે બહેનો માટે એક અલગ માધ્યમ હોવું જોઈએ કે, જે તેમના પ્રશ્નો, તેમની જરૂરીયાતો ને પરિપૂર્ણ કરે. મહિલા સ્વસહાય જુથના યોજનાના પાયામાં આ વિચારધારા રહેલી છે.

(૫) સામાજિક કાર્ય સંસોધન પદ્ધતિ અને પ્રવિધિઓ :-

લેખક :- ડૉ. રમેશ વાઘાણી

ડૉ. યોગેન્દ્રભાઈ દેસાઈ

પ્રકાશક :- સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર - અમદાવાદ (૨૦૦૫-૨૦૦૬)

સામાજિક વિજ્ઞાનો અને સમાજકાર્ય ક્ષેત્રમાં સંસોધનને પુરતો અવકાશ છે. વિશેષમાં સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંસોધકો, સંસોધન શાસ્ત્ર સારી જાણકારી પ્રાપ્ત કરે તે ખાસ જરૂરી છે. સમાજકાર્ય એક વ્યવસાય રૂપે અને છતાં વૈજ્ઞાનિક ઢબે થતું જાય અને સમાજની બિમારીનું ચિકિત્સા કરી ચિકિત્સા ઉકેલ તરફ સમાજ કાર્યકરો વળે તે ખાસ જરૂરી છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથના બંને વિદ્વાન લેખકો સંસોધન વિષય અને સંસોધન પદ્ધતિ ના નિષ્ણાતો છે. ટુંકમાં કહીએ તો તેઓ સંસોધન શાસ્ત્રમાં તજજ્ઞો છે અને સંસોધનના વિષયની ચર્ચા સુધીના શૈક્ષણિક કામગીરીના નિયોડરૂપે બંને પ્રાધ્યાપકોએ સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંસોધન પદ્ધતિ વિશે એક ઉત્તમ અને આધારભૂત કહી શકાય તેવા ગ્રંથનું પ્રદાન કર્યું છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંસોધન પદ્ધતિની સમગ્ર પ્રક્રિયાની વિગત વાર છણાવટ કરવામાં આવી છે. જે દરેક સંસોધન માટે, સંસોધનની સફળતા માટે એક પુર્વશરત છે. બંને વિદ્વાન મિત્રોએ સંસોધન જેવા અઘરા વિષયને વિદ્યાર્થીઓને સમજાય તે રીતે સરળ બનાવેલ છે. જેની ભાષા પ્રવાહી અને સ્પષ્ટ છે. તેમ છતાં પ્રસ્તુત પુસ્તક સંસોધન ક્ષેત્રના પુસ્તકોમાં એક આગવું સ્થાન ઉભું કરે છે. કારણ કે જ્યાં સુધી પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલ સંસોધન વિષયના પૃથ્થકરણને સંબંધ છે ત્યાં સુધી આ પુસ્તક એક શાસ્ત્રીય ગ્રંથ (Classical Book) સમાન છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં અગિયાર પ્રકરણો આપવામાં આવેલ છે જે નીચે મુજબ છે.

પ્રથમ પ્રકરણ સંસોધનની વ્યાખ્યા, વિભાવના, મહત્વ વગેરે વિશે વિસ્તર છણાવટ કરેલ છે. તો બીજા પ્રકરણમાં સંસોધનના વિષય અંગેની વિષય પસંદગીની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. પ્રકરણ ત્રીજું અને ચોથું અનુક્રમે સંસોધન ગુંથણી અને શોધનાત્મક અભ્યાસ અધ્યયન અંગેના છે. તો પ્રકરણ પાંચ અને છમાં અનુક્રમે વર્ણનાત્મક અધ્યયન

અને પરિક્ષણાત્મક અધ્યયનને સમજાવવામાં આવેલ છે. પ્રકરણ સાતમાં સંશોધન પ્રક્રિયામાં નિરીક્ષણનું મહત્વતા ચર્ચવામાં આવેલ છે. તો પ્રકરણ આઠમાં મુલાકાત અને પ્રશ્નાવલી જેવી બાબતોની છણાવટ કરવામાં આવેલ છે. પ્રકરણ નવમાં ઉપલબ્ધ માહિતીનો સંશોધનમાં શુ ઉપયોગ થઈ શકે તે સમજાવવામાં આવે છે. તો પ્રકરણ દશમાં માપનના પ્રશ્નો અંગેનું છે. સંશોધન અહેવાલ લખવા અંગેનું પ્રકરણ અગિયાર અત્યંત મહત્વનું છે. જેમાં સંશોધન પ્રક્રિયામાં સંશોધન અહેવાલનું મહત્વ, તેને સ્પર્શતા પ્રશ્નો, તારણો અને પરિણામો વગેરેની વિશેષ ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

(૬) સ્ત્રી - સપ્તક :-

લેખક :- ગીતા ચાવડા

પ્રકાશક :- અક્ષર ભારતી પ્રકાશન - ભુજ (કચ્છ) ૨૦૦૧

ગીતાબેન ચાવડાએ સ્ત્રીઓને કેન્દ્રમાં રાખીને અલગ-અલગ પરિમાણથી લખાયેલ લેખોને સાત પ્રકરણમાં વહેંચવામાં આવેલ છે. પ્રકરણ પહેલું સ્ત્રી તાબેદારી અને પિતૃસતાની ભાવના ઉપર છે. જેમાં વિવિધ નારીવાદી અભિગમો દ્વારા પિતૃસતાનો અભિપ્રાયો અને તેના વિકાસ ચર્ચવામાં આવેલ છે. જે દેશમાં નારીને પુજાને પાત્ર માનવામાં આવેલ છે. તે દેશમાં એવી પણ માન્યતા પ્રચલિત છે કે કોમાર્ય અવસ્થામાં માતા-પિતાના રક્ષણ નિચે, લગ્ન બાદ પતિના રક્ષણ નિચે અને ઉત્તરા અવસ્થામાં પુત્રોના રક્ષણ નિચે માનવામાં આવે છે. આ વિચારધારાના સંદર્ભમાં ગીતા ચાવડાએ કરેલો અભ્યાસ એક નવી કડી કંડારી છે.

બીજા અને ત્રીજા પ્રકરણો અનુક્રમે ભારતીયો સંદર્ભમાં સ્ત્રીઓની જાતીય વ્યવહાર અને ભારતમાં માળખાકિય અનુકુલન નિતિનો સ્ત્રી પર અસર અંગેનો છે. ચોથા પ્રકરણમાં ભારતમાં સ્ત્રીઓ માટેના રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાતંત્ર તેમજ પાંચમાં પ્રકરણમાં સ્ત્રી અને પર્યાવરણીય વિવાદ ની છણાવટ કરવામાં આવી છે. ભારતીય સ્ત્રીનો દરજ્જો અને ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક પ્રેરણા વિશેનું છઠ્ઠું પ્રકરણ પણ સ્ત્રીના દરજ્જાના ઇતિહાસના સંદર્ભમાં મહત્વનું છે. જ્યારે સાતમું પ્રકરણ નારી મુક્તિની વિવિધ વિચારધારાઓ વિકાસ અને સ્ત્રી અને શ્રમતા વિકાસ અને નારીવાદ જેવા વિષયોને સ્પર્શતા છે.

ટુંકમાં કહી શકાય કે નારી મુક્તિ અને સ્ત્રી સશક્તિકરણ સાથે સંકળાયેલા વ્યક્તિઓ માટે આ પુસ્તક ખુબ જ રસપ્રદ અને માહિતી સભર છે.

(9) બિન સરકારી સંગઠનો અને ગ્રામિણ વિકાસ :-

લેખક :- ડૉ. રમેશ ડી. વાઘાણી

પ્રકાશક :- અંબાણી બુક ડિસ્ટ્રીબ્યુટ્સ ૨૦૦૩

સમાજકાર્ય ભવન સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના વિધ્વાન પ્રાધ્યાપક ડૉ. રમેશભાઈ વાઘાણીના પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં બિનસરકારી સંગઠનોની ગ્રામિણ વિકાસમાં રહેલી અત્યંત મહત્વની ભુમિકાની છલાવટ કરવામાં આવેલી છે. સાત પ્રકરણમાં વહેંચવામાં આવેલ ગ્રંથને ગ્રામિણ વિકાસની પ્રક્રિયાને અલગ-અલગ પરિમાણ થી મુલવવાનો ડૉ. વાઘાણીએ પ્રયત્ન કરેલ છે. જેમાં તેમને ગ્રામિણ સમુદાયની લાક્ષણિકતા તેના આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પરિબલોને તટસ્થ દ્રષ્ટિથી મુલવવાનો જે પ્રયત્ન કરેલ છે તે ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે.

બાંગ્લાદેશના વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. મોહમદ યુનુસના લઘુધિરાણ અને ગ્રામિણ વિકાસની વિચારધારાની સમાંતર ડૉ. વાઘાણીની વિચારધારા વાળી રહી હોય તેવું પ્રતિત થાય છે. બીજા પ્રકરણમાં ભારતમાં ગ્રામિણ જન સંખ્યાના સંદર્ભમાં ચર્ચા આગળ ચાલે છે. જેમાં ૧૯૭૧ થી માડી ૨૦૦૧ સુધી ભારતના રાજ્યોમાં ગ્રામિણ જન સંખ્યાની ટકાવારી આપવામાં આવેલી છે. પ્રકરણ ત્રીજામાં ગ્રામિણ વિકાસની સંકલ્પના સ્વતંત્ર પુર્વે અને સ્વતંત્રતા બાદ ગ્રામિણ વિકાસમાં ખ્યાલોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રકરણ ચોથામાં બિનસરકારી સંગઠનો અને સહભાગી દાતાની વિવિધ પરિમાણોથી ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. ગ્રામિણ વિકાસમાં બિનસરકારી સંગઠનોની કામગીરી અને ભુમિકા અત્યંત મહત્વના છે. ડૉ. મોહમદ યુનુસ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા ગ્રામિણ વિકાસની વિચારધારા સાથે પ્રસ્તુત પુસ્તકની વિચારધારા તાલ મિલાવે છે. ગ્રામિણ વિકાસના અનેક કાર્યોમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનું યોગદાન અત્યંત મહત્વનું છે. તેની ચર્ચા કામગીરીના સંદર્ભમાં કરવામાં આવેલ છે. ગ્રામિણ કક્ષાએ ગરીબ અને પછાત એવી મહિલાઓના સ્વસહાય જુથની કામગીરી પણ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ જેટલી જ મહત્વની છે. જેને ગ્રામિણ વિકાસની પ્રક્રિયાને નવો વેગ આપેલ છે. પ્રકરણ પાંચ ગ્રામિણ વિકાસના સંલગ્ન પાસાંઓની ચર્ચા કરે છે. જેમાં ગ્રામ નવરચના અંગેના ગાંધી વિચારોની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. અને ખાસ તો ગ્રામિણ મહિલા સામાજિક, આર્થિક પાંસાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવેલ છે.

ગ્રામિણ મહિલાઓ આર્થિક, સામાજિક પાંસાઓની ચર્ચાઓમાં એ જણાવવું જરૂરી બની જાય છે કે બાંગ્લાદેશના મોહમદ યુનુસની ગ્રામિણ મહિલા સ્વરોજગારી ધિરાણ બુથ યોજનાની વિચારધારા ડૉ. વાઘાણીની ગ્રામિણ મહિલા સામાજિક-આર્થિક વિચારધારા સાથે કુચ કદમ મિલાવે છે. જેમાં સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં કામ કરતી કેટલીક બિનસરકારી સામાજિક સંસ્થાઓનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. પ્રકરણ સાતના સમાપનમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સામે પડકારોની ચર્ચા કરેલ છે. આ પડકારો અનેકવિધ છે જેને હલ કરીને સામાજિક સંસ્થાઓએ ગ્રામિણ વિકાસમાં પોતાનો ફાળો આપવાનો છે.

(B) મહા નિબંધ અથવા સમકક્ષ સંશોધન કાર્ય :-

(૧) ભારતમાં મહિલા સ્વસહાય બુથો (ગ્રામિણ દ્રષ્ટિબિંદુ) :-

સંશોધકો:- એન. કવિતા

ડૉ. એ. રામચંદ્ર

ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણના ભાગ રૂપે મહિલા સ્વસહાય બુથ યોજના એક અગત્યનું અને નિર્ણાયક પરિબલ છે જેના અલગ-અલગ પરિમાણો થી મુલ્યાંકનો અને અભ્યાસો તેની અસરકારકતા માપવા અંગેના થઈ રહ્યા છે. ભારતના દુર-દુર ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં કે જ્યાં વાહનવ્યવહાર ભાગ્યે જ પહોંચે છે ત્યાં પણ સમાજની ગરીબ અને પછાત મહિલાઓને એકત્રીત કરી તેમની નાની-મોટી બચતોને સંગઠીત કરી તેમાંથી તેમની જરૂરીયાતોને પુરી કરવા માટે ધિરાણ આપવાની આ યોજના કાર્યાન્વિત થઈ રહી છે. સમયાંતરે આ યોજનાની અસરકારકતા અને તેનું ઉંડાણ માપવા માટેના જે અભ્યાસો જ્યાં પણ થયા છે તેમાં ઉપરોક્ત બંને લેખકોએ ઉત્તરાખંડના ઉત્તરકાસી, તેહરી અને જહોન્સહ તાલુકાઓમાં મહિલા સ્વસહાય બુથનો અભ્યાસ કરેલ છે. જેમાં મુખ્ય પરિણામો અને પરિમાણો નીચે મુજબ છે.

(૧.૧) ટીમ ડેવલપમેન્ટ / બુથનો વિકાસ :-

આ એક પ્રકારનું સર્વેક્ષણ છે. જેમાં એક ચોક્કસ ગામડામાં દરેક કુટુંબમાંથી લાચાર સ્ત્રીઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલો કે જેમાં આ ગામના અશિક્ષીતો ને પણ આ

બાબતની જાણ કરવામાં આવી. સ્વસહાય જુથ યોજનામાં ગરીબ, ઓછી આવક, ઓછુ શિક્ષણ અને ઓછી માલ-મિલ્કત ધરાવતા કુટુંબોમાંથી સભ્યો બનાવવામાં આવ્યા.

(૧.૨) સભ્યો માટેની લાયકાત :-

પ્રસ્તુત સર્વેક્ષણમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ મહિલા સભ્યો ગરીબ કુટુંબની હોવી જોઈએ, એક ગામની હોવી જોઈએ, અપરણીત ન હોવી જોઈએ કે જેમની ઉંમર ૧૬ થી ૬૦ વર્ષની વચ્ચે હોય. સભ્ય બનનાર મહિલા સભ્યની કુટુંબની વાર્ષિક આવક ૧૨૦૦૦ કરતા વધુ ન હોવી જોઈએ. તેમજ અપંગ, વિધવા અને ત્યક્તા મહિલાઓને અગ્રતા આપવામાં આવેલ છે.

(૧.૩) જુથ વિકાસ અંગેના મહત્વના મુદ્દાઓ :-

લોન આપવાની ખોટી લાલચ દ્વારા જુથોની રચના નહીં કરવાની તેમજ એક કુટુંબમાંથી એક જ મહિલા વ્યક્તિ સભ્ય થઈ શકે.

(૧.૪) જુથનો વહિવટ :-

જુથને માર્ગદર્શન આપવા માટે દરેક જુથમાંથી બે પ્રતિનિધિઓને પસંદ કરવામાં આવશે. જુથમાં દરેક સભ્યો વચ્ચે સમાનતા હશે અને આ પ્રતિનિધિઓની ચુંટણી બે વર્ષ માટે કરવામાં આવશે. જુથનો ખર્ચ ત્રણ વર્ષ સુધી જરૂરીયાતના તબક્કે સરકાર ઉઠાવશે ત્યારબાદ જુથે પોતાના નાણામાંથી વ્યવસ્થા કરવી પડશે કે જેની જાળવણી માટે જરૂર પડે તો શિક્ષીત મહિલાને કામે રાખવામાં આવશે તેમજ તેમાં તેઓના જુથના નામે બેંકમાં હિસાબ રાખવામાં આવશે.

(૧.૫) પ્રતિનિધિઓની ફરજો :-

જુથના પ્રતિનિધિઓએ જુથના સભ્યોને માર્ગદર્શન આપવાનું કામ કરવું પડશે તેમજ જુથના કાર્યક્રમમાં સભ્યોને ભાગ લેવા માટે પ્રેરીત કરવા પડશે. આ ઉપરાંત સભ્યોના અભિપ્રાયો લેવાના અને તેને ચર્ચા કરી મંજૂર કરવાની જવાબદારી પ્રતિનિધિઓની રહેશે. વિશેષમાં જુથે કરેલ કાર્યક્રમની નોંધ તથા હવે પછી થનાર કાર્યક્રમોનું આયોજન પણ નોંધવું પડશે. આ પ્રતિનિધિઓ જુથના હિસાબો તપાસી શકે છે. તે ઉપરાંત જુલ્લા કક્ષાએ

કે રાજ્ય કક્ષાએ થનારી મિટીંગોમાં પ્રતિનિધિઓએ હાજરી રાખવી પડશે. સ્ત્રી સશક્તિકરણની પ્રક્રિયાના ભાગ રૂપે મહિલા સ્વસહાય જુથની બધી મહિલા સભ્યોને દ્વિચક્રી વાહન શીખી લેવું પડશે અને ગામડાઓમાં તેમની મિટીંગોમાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ મહિનામાં એક વાર હાજરી જોઈએ.

(૧.૬) ધિરાણ :-

ત્રણ મહિના પછી જુથ લોનનું ધિરાણ શરૂ કરે છે અને મહત્તમ લોન વ્યાજનો દર અને પરત ચુકવણી વગેરે બાબતો જુથ નક્કી કરે છે. પરત ચુકવણીનો હમો લોનની રકમ પર આધારીત છે. જેમાં મોટી લોન માટે મોટો હમો અને નાની લોન માટે નાનો હમો. જરૂરીયાતના તબક્કે નાની રકમનું ધિરાણ કરવામાં આવશે કે જેથી ધિરાણ કર્યાના છ મહિનામાં લોનની ચુકવણી થઈ શકે. ગૌરવની બાબત એ છે કે જુથ જે ધિરાણ કરે છે તે એક તબીબી ખર્ચાઓ, શિક્ષણ, ધંધામાં રોકાણ કે પછી સભ્યોના આકસ્મિક ખર્ચાઓ માટે કરવામાં આવે છે અને આ બધાની નોંધ રાખવામાં આવે છે.

(૧.૭) તાલીમ :-

જુથના સભ્યોને બે દિવસ સુધી તાલીમ આપવામાં આવે છે. મહિનામાં એક વખત તાલીમ આપવામાં આવે છે અને પ્રતિનિધિઓને ઠપ દિવસમાં એક વખત તાલીમ આપવામાં આવે છે. જેમાં અગાઉ તાલીમ પામેલા સભ્યો બીજા સભ્યોને શિક્ષણ આપે છે. જેમાં નોંધ કઈ રીતે કરવી, હિસાબ કેમ જણાવવા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(C) લઘુશોધ નિબંધ :-

(૧) મહિલા સ્વસહાય જુથને કારણે તેમના જીવનમાં આવેલ પરિવર્તનનો એક અભ્યાસ

:- જયોત્સના બેન

પ્રસ્તુત લઘુશોધ નિબંધ બનાસકાંઠા જીલ્લાના પાલનપુર તાલુકાના ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં કેન્દ્રિત કરવામાં આવેલ છે. સંશોધકે પોતાના પ્રસ્તુત વિષય અંગેના સંશોધનનું આયોજન કરેલ છે. જેમાં વિષય પસંદગી, અભ્યાસનું મહત્વ, અભ્યાસના હેતુઓ, અભ્યાસની સૈધ્ધાંતિક ભુમિકા, સંશોધન ક્ષેત્ર, પરિચય તેમજ સંશોધનની પદ્ધતીની ચર્ચા કરેલ છે. મુલાકાત અનુસુચિને આધારે જે માહિતી એકત્રીત કરવામાં આવેલી છે તેનું પૃથ્થકરણ કરવામાં આવે છે અને સંપૂર્ણ માહિતી અને આંકડાઓ ૧૦૨ કોઠામાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલ છે. દરેક કોષ્ટકનું અર્થઘટન કરવામાં આવેલ છે.

પ્રસ્તુત સંશોધકે સંશોધન માહિતી વર્ગીકરણ અને પૃથ્થકરણને આધારે પ્રકરણ ૪ માં તારણો તારવેલા છે જે ટુંકમાં નીચે મુજબ છે.

સ્વસહાય જુથમાં ૩૦ થી ૩૫ વર્ષ સુધીની મહિલાઓ વધુ જોવા મળે છે. જેમાં બક્ષીપંચની મહિલાઓનું પ્રમાણ સૌથી વધુ જણાયું તેમજ તમામ બહેનો પરણિત છે તે પણ જણાવ્યું કે વિધવા અને ત્યક્તા પણ આમાં જોડાયેલ છે.

સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલી મોટા ભાગની બહેનો શિક્ષીત જોવા મળે છે કે જેઓ મોટે ભાગે મુખ્ય વ્યવસાય તરીકે મજૂરી કરે છે. એનાર્ડ ફાઉન્ડેશનના પ્રયાસોથી બહેનોને આ પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ આપેલ છે અને જોડાયેલ છે. જે બહેનો સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ છે તેઓમાં બચતનો હેતુ સૌથી વધુ સ્થાન ધરાવે છે. તેમ છતાં સ્વસહાય જુથોથી થતા લાભોની માહિતી બહુ ઓછી બહેનો પાસે હતી. તેની સ્વસહાય જુથની ઉપયોગીતાની પ્રચાર અને પ્રસારની જરૂર છે. સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ બહેનોને ઘરના સભ્યો તરફથી પણ પ્રોત્સાહન મળે છે. પરિણામે સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા પછી બહેનોની પરિસ્થિતિમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવેલ છે. જુથમાં જોડાનાર બહેનો પોતાનો હપ્તો નિયમિત જમા કરાવે છે. તેમજ ઇંધાકિય હેતુ માટે, સામાજિક પ્રસંગો માટે, આરોગ્યલક્ષી જરૂરીયાતો માટે પણ ધિરાણ મેળવે છે.

આમ, કૌટુંબિક કામો વધારવામાં સ્વસહાય જુથ ઉપયોગી થયું છે તેવું તારણ પ્રસ્તુત અભ્યાસ દ્વારા ફલિત થાય છે.

ઘરનું ઘર હોવાનું બહેનોનું સ્વપ્ન પુર્ણ કરવામાં સ્વસહાય જુથ મદદ રૂપ થાય છે અને જુથમાં જોડાયા બાદ તેઓ સુવિધા પુર્ણ મકાનમાં રહેતા જણાય છે. જીવનમાં આવેલ પરિવર્તનની સાબિતી રૂપે તેઓ પ્રેસર કુકર, ટેલીવિઝન, સેટીની ખરીદી પણ તેઓ કરે છે.

અંતમાં, સ્વસહાય જુથમાં જોડાવાથી બહેનોના વ્યવહારીક જ્ઞાનમાં વધારો થયો છે તેનો ફાયદો કુટુંબ અને સમાજને મળે છે.

(૨) સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલી બહેનોનો સ્વસહાય જુથ પ્રત્યેના વલણનો

સમાજશાસ્ત્રી અભ્યાસ

: - મેદપરા ચાંદની

પ્રસ્તુત વિષય પરનો લઘુશોધ નિબંધ પાંચ પ્રકરણમાં વહેંચાયેલો છે. જેમાં વિષય પ્રવેશ સંબંધિત સાહિત્યની સમીક્ષા, સંશોધન યોજના અને માહિતી, માહિતીનું અર્થઘટન અને તારણો અને સુચનો આપેલા છે. સંશોધકે મુલાકાત અનુસુચિને આધારે પ્રાપ્ત કરેલ આંકડાકિય માહિતીને કોષ્ટકો દ્વારા વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલ છે. કોષ્ટકને આધારે પ્રાપ્ત કરેલી માહિતીને આધારે તારણો તારવેલા છે તેનો સાર નિચે મુજબ છે.

સ્વસહાય જુથમાં બહેનો સૌથી વધારે ૩૧ થી ૪૫ ની વયજુથમાં છે. તેમનું જોડાવાનું કારણ બચત અને ધિરાણ મેળવવા અંગેનું છે.

સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ બહેનોમાં ચારથી વધુ કુટુંબના સભ્યો છે. મોટાભાગની બહેનોની વાર્ષિક આવક ૫૦,૦૦૦ થી નીચે છે. તેમજ મોટાભાગની કુટુંબની બહેનોના એક કરતા વધારે કમાનારો અને મોટા ભાગની બહેનો પોતાની માલીકીના મકાનમાં રહે છે.

સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલી બહેનો કુટુંબના આર્થિક ઉપાર્જન માટે જોડાતી હોય છે. ઉપરાંત જુથમાં જોડાયેલી બહેનોમાં અભણ બહેનોનું પ્રમાણ વધુ છે. એક તારણ મુજબ મોટી ઉંમરની બહેનો સ્વસહાય જુથમાં વધુ જોડાય છે.

(૩) મહિલાઓના ઉત્કર્ષમાં સ્વસહાય જુથની ભુમિકાનો અભ્યાસ

:- મકવાણા કિશોર

મકવાણા કિશોરનો પ્રસ્તુત વિષય પરનો પ્રોજેક્ટ રિપોર્ટ ચાર પ્રકરણમાં વહેંચાયેલો છે. જેમાં વિષય પ્રવેશ, પ્રોજેક્ટ પસંદગી અને પ્રવૃત્તિઓ, પ્રોજેક્ટની ગુંથણી અને પ્રોજેક્ટ સમાપન છે. વિષય પ્રવેશમાં સ્વસહાય જુથ યોજના વિશે ટુકમાં માહિતી આપવામાં આવેલી છે. ત્યાર બાદ સ્વસહાય જુથ યોજના પ્રોજેક્ટની વિગતવાર માહિતી પ્રકરણ બે માં આપવામાં આવેલી છે. પ્રકરણ ત્રણ માં માહિતીનું કોષ્ટકીકરણ અને અર્થઘટન કરવામાં આવેલ છે. એ ચાદ રહે કે આ કોઈ સંશોધન નિબંધ નથી પરંતુ સ્વસહાય જુથ યોજના વિશે માહિતી આપતો એક પ્રોજેક્ટ રિપોર્ટ છે. તેમાં જણાવેલ છે કે મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ ૪૦ વર્ષ ઉપરના હતા અને તેઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ સારૂ હતું. ઉત્તરદાતાઓમાં રાજપુત જ્ઞાતિનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળેલ. જ્યારે ૪૦% ઉત્તરદાતાઓ સચુક્ત કુટુંબમાં રહેતા જોવા મળેલ. સ્વસહાય જુથની મહિલામાંથી ૫૦% મહિલાઓ લોન લે છે. જેમાંથી ૯૦% મહિલાઓ વ્યવસાય માટે, ૧૦% મહિલાઓ બિમારી માટે લોન લે છે. સ્વસહાય જુથમાં જોડાયા બાદ તેમના માન-સન્માનમાં વધારો થયો છે તેવું જણાવે છે અને એમ પણ જણાવે છે કે તેમને ભવિષ્યમાં આર્થિક લાભ થશે અને પોતાની આવડતને બહાર લાવવાની આ એક તક મળી છે.

(૪) સ્વસહાય જુથ દ્વારા ગ્રામિણ બહેનોની સામાજિક અને આર્થિક વિકાસનો એક અભ્યાસ

:- ભરતસિંહ વાળા : ૨૦૦૯

ભરતસિંહ વાળાના પ્રસ્તુત લઘુશોધ નિબંધમાં ગ્રામિણ કક્ષાએ વસતી બહેનોમાં સ્વસહાય જુથની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તન થયેલ છે. તેનો ચિતાર આપવામાં મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના તેનો ખ્યાલ, રચના અને કામગીરી સમજાવવામાં આવેલ છે. તેમજ સ્વસહાય જુથ દ્વારા અંતર્ગત બચત અને ધિરાણની પ્રક્રિયાની પણ ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. ભારતમાં ગ્રામિણ વિકાસમાં સ્વસહાય જુથોની ભુમિકા પણ સમજાવવામાં આવેલ છે. તેમજ ગુજરાતમાં સ્વસહાય જુથની પ્રવર્તમાન સ્થિતિનો આંકડાકિય

અંદાજ પણ જીલ્લા અનુસાર આપવામાં આવેલ છે. સ્વસહાય જુથોની કામગીરીનું મુલ્યાંકનની પણ ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. તેમજ મહિલા સ્વસહાય જુથની વિકાસ ઉપર શુ અસર પડે છે તે પણ જણાવવામાં આવેલ છે. આમ, પ્રસ્તુત લઘુશોધ નિબંધ મહિલા સ્વસહાય જુથની કામગીરી અને મહિલાઓના આર્થિક - સામાજિક વિકાસ તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરે છે.

(D) સરકારી અહેવાલો :-

(૧) ગ્રામ સેવકની ભુમિકા, જવાબદારી અને ગ્રામ વિકાસની યોજનાઓ

પ્રકાશક :- રાજ્ય ગ્રામ વિકાસ સંસ્થા - અમદાવાદ

ગુજરાત રાજ્યની રાજ્ય ગ્રામ વિકાસ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશીત પ્રસ્તુત શિર્ષક અંગેના અહેવાલમાં ગ્રામ વિકાસના અનેક પાસાઓ અને પરિણામો અને પરીબળોની છણાવટ કરવામાં આવી છે. જેમાં ગ્રામ વિકાસના તમામ પાસાઓમાં ગ્રામ સેવકની બહુવિધ ભુમિકાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જેમાં તેને નેતૃત્વ, શિક્ષક, સંયોજક અને ઉદીપક તરીકેની ભુમિકા ભજવવાની હોય છે. પ્રસ્તુત અહેવાલમાં ગ્રામ સેવકને જવાબદારીનો પણ ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. તેમજ તેની વિવિધ પ્રકારની કામગીરીઓનો પૃથ્થકરણ કરવામાં આવેલ છે.

પ્રસ્તુત અહેવાલમાં સ્વસહાય યોજના વિશે વિગત વાર સમજણ આપવામાં આવેલી છે અને સ્વસહાય જુથ યોજના દ્વારા ગ્રામિણ વિકાસની પ્રક્રિયામાં ગ્રામ સેવકની ભુમિકા ચર્ચવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત અહેવાલમાં સ્વસહાય જુથ યોજનાનો અર્થ આપવામાં આવેલ છે અને ત્યારબાદ સ્વસહાય જુથની રચના, બંધારણ, નિયમિત મિટીંગ વગેરેની છણાવટ કરવામાં આવેલી છે. ઉપરાંત બેંકમાં ખાતુ ખોલાવવા અંગેની નિયમિત બચત, આંતરિક ધિરાણ અને વસુલાત અંગેની પણ ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. જે સમગ્ર પ્રક્રિયામાં ગ્રામ સેવકની ભુમિકા જણાવવામાં આવેલ છે. ગ્રામિણ વિકાસના અત્યંત મહત્વના પરિબળ તરીકેની સ્વસહાય જુથ યોજનાને સક્ષમ બનાવવા માટે ગ્રામ સેવકની ભુમિકાની પણ ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે.

પ્રસ્તુત અહેવાલમાં સંપૂર્ણ ગ્રામિણ રોજગાર યોજના, વોટરસેડ યોજના, ઈન્દિરા આવાસ યોજના, આવાસ સુધારણા યોજના, ગોકુલગ્રામ યોજનાની પણ સમજણ આપવામાં આવેલી છે. અંતમાં પ્રસ્તુત અહેવાલ ગરીબી રેખા નિચે જીવતા કુટુંબો માટે વિમા યોજના અને ગ્રામ સ્વચ્છતા કાર્યક્રમ અંગેની કામગીરીની પણ ચર્ચા કરેલ છે. આમ ગ્રામિણ વિકાસ અંગેની વિવિધ યોજના બાબતે પ્રસ્તુત અહેવાલ માર્ગદર્શિકાનું કામ કરે છે.

(૨) સખીમંડળ - માર્ગદર્શિકા

:- કમિશનર ગ્રામ વિકાસ કચેરી

:- ગુજરાત રાજ્ય ગાંધીનગર

ગુજરાત રાજ્યના ગ્રામ વિકાસ કચેરીના કમિશનર તરફથી પ્રકાશીત પ્રસ્તુત અહેવાલમાં નારીને નારાયણી ગણવામાં આવી છે. એ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિને પુનઃ કાર્યાન્વિત કરવા સ્ત્રી સશક્તિકરણ આવશ્યક પરીબળ છે. સ્ત્રી સશક્તિકરણનો આધાર સ્ત્રી શિક્ષણ, સ્ત્રી સંગઠન અને આર્થિક સ્વાવલંબન પર રહેલો છે. રાજ્ય સરકાર જણાવે છે કે સરકારે ગ્રામ્ય વિસ્તારની ગરીબ બહેનોને સામુહિક રીતે સંગઠિત કરી તેઓને આર્થિક રીતે પગભર કરી સ્ત્રી સશક્તિકરણનો અભિગમ દાખવ્યો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ બહેનોમાં સંગઠિત થવાની જાગૃતિ વધે તો જ વિકાસલક્ષી યોજનાનો વિશાળ પાયા પર લાભ મેળવી શકાય. આ માટે મહિલાઓને સમાજમાં આર્થિક અને સામાજિક ઉત્થાનમાં જોડવાના રાજ્યના પ્રયાસોમાં સખી મંડળ યોજના એટલે કે મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજનાનો જન્મ થયો છે.

પ્રસ્તુત અહેવાલ સખી મંડળ યોજના વિવિધ પાસાઓને અને વિવિધ તબક્કાઓને સમજાવે છે. સમગ્ર અહેવાલ ૧૫ જેટલા પ્રકરણમાં વહેંચાયેલો છે. જેમાં ચર્ચાનો ઝોક સખી મંડળનો અર્થ, તેની રચના, તેની લાક્ષણિકતા અને ખામી અને તેની કામ કરવાની પદ્ધતી પર ભાર મુકેલ છે. આ ઉપરાંત સખી મંડળનું સ્થાનિક બેંકો સાથે જોડાણ, આંતરીક બચત અને ધિરાણ આવશ્યક હોવાથી તેની પણ ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. વિશેષમાં સખી મંડળની મિટીંગો તેની કામગીરી તેમજ ઠરાવો અંગેની સમજણ આપવામાં આવેલ છે. સખી મંડળને કાર્યાન્વિત કરવા રાજ્ય સરકારના અલગ-અલગ ઠરાવોનો પણ પ્રસ્તુત અહેવાલમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત સખી મંડળનું આંતરીક

બંધારણ તેમજ બેંક સાથેની કામગીરી અંગેની બાબતો અને નિયમોનો પણ પ્રસ્તુત અહેવાલમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ધિરાણ અંગેની અરજીનો નમુનો અને બેંક સાથેના કરારનામો બિડાણના સ્વરૂપમાં આપવામાં આવેલ છે.

આમ, સખી મંડળની કામગીરી કરનાર કોઈપણ વ્યક્તિ માટે પ્રસ્તુત અહેવાલ ચોક્કસ માર્ગદર્શન પુરૂ પાડે છે. પ્રસ્તુત અહેવાલમાં સખી મંડળ યોજનાના અમલીકરણ માટે અલગ-અલગ સ્તરે રચાયેલી સમિતિઓનો પણ ચિતાર આપવામાં આવેલો છે. જે બહુ મહત્વનો છે. અંતમાં સખી મંડળ યોજનાના અમલીકરણ અંગેના ત્રણ વર્ષના નાણાક્રિય અંદાજો પણ આપવામાં આવ્યા છે.

(૩) Whether SHG - Based Micro Credit Programme And Remove Proverty ?

Case Study Of SHG Programme.

:- Sarojini Thakar

:- Annand Mohan Tiwari

ગુજરાતનાં પાટણ જીલ્લામાં મહિલા સ્વસહાય જુથ અંતર્ગત જે-જે કાર્યક્રમો યોજનાઓ થાય છે તેના એક અભ્યાસ તરીકે સરોજીની ઠાકુર અને આનંદમોહન તિવારીએ કરેલા સંશોધનનો પ્રકાશિત અહેવાલ મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજનાની કામગીરી ગ્રામિણ વિકાસની પ્રક્રિયામાં તેમની વિશિષ્ટ ભુમિકા વિશે પ્રકાશ ફેંકે છે. ગુજરાતમાં પ્રવર્તમાન સમય મહિલા સ્વસહાય જુથો જે કામગીરી બજાવી રહી છે તેને એક જુદા દ્રષ્ટિકોણ થી મુલવવાનો પ્રયાસ પ્રસ્તુત સંશોધનમાં થયેલ છે.

સંશોધકો જણાવે છે કે ગરીબી નિવારવા કે ગરીબી ઓછી કરવા માટે વિકાસની જે પ્રક્રિયામાં કે વ્યુહરચના સ્વીકારવામાં આવે તેમાં લઘુ ધિરાણ અને લઘુ ઉદ્યોગ મહત્વની ભુમિકા ભજવે છે. સંશોધકો જણાવે છે કે આ મહત્વની અને પંચીદી જવાબદારી કોઈ એક વ્યક્તિ કે સંસ્થાની ન હોય શકે. સરકાર, વાણિજ્ય, બેંકો અને નાગરીક સમાજે ગ્રામિણ વિકાસની આ વ્યુહરચના સરખે ભાગે વહેંચવાની છે. એટલે કે આ એક સંયુક્ત જવાબદારીની કામગીરી છે. બાંગ્લાદેશના ગ્રામિણ મોડેલમાંથી અલબત્ત પ્રેરણા મેળવેલ હોવા છતાં મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના તેનાથી વિરોધાભાસી ચિત્ર એટલા માટે રજુ કરે છે કે મહિલા સ્વસહાય જુથની બહેનો પોતે જ બચત કરે અને બચતની સંચીતે રકમમાંથી

ધિરાણ મેળવી પોતાનો સ્વરોજગાર કરી શકે. બાંગ્લાદેશના ગ્રામિણ મોડેલની માફક સ્વરોજગાર કરતી બહેનોને બેંકોમાંથી લઘુ ધિરાણ મેળવવાનું નથી. પરંતુ પોતાની જ એકઠી થયેલી રકમ જે સ્થાનિક બેંકોમાં મુકવામાં આવે છે. તેમાંથી ધિરાણ મેળવવાનું રહે છે. ભારત સરકારે સ્થાપેલી "નાબાર્ડ બેંક" આ દિશામાં રાષ્ટ્રીયકરણ પામેલ વ્યાપારી બેંકો સાથે સંકલન સાધી રહી છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ગ્રામિણ કક્ષાએ પ્રવર્તમાન ગરીબાઈની નાબુદી માટે લઘુ ધિરાણ શું ભુમિકા ભજવી શકે તેની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. જેમાં લઘુ ધિરાણ દ્વારા ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો વિકાસ, ગરીબી નિવારણ માટે લઘુ ધિરાણની સાર્થકતા, લઘુ ધિરાણ, છેલ્લામાં છેલ્લા ગરીબો સુધી પહોંચવાની સંભાવના અને ગરીબાઈના બીજા પરિણામોની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત સંશોધકોના મત મુજબ સ્વસહાય જુથ યોજનાએ સશક્તિકરણના ઉપકરણ તરીકે પણ ઉપસી આવે છે. વિશેષમાં ગુજરાતમાં પ્રવર્તમાન કેટલાક સ્વસહાય જુથોનું વિશ્લેષણ પણ આ સંશોધનમાં કરવામાં આવેલ છે. જેમાં ગ્રામિણ મહિલા વિકાસ અને સશક્તિકરણ પ્રોજેક્ટ, વોટરશોડ વિકાસ પ્રોજેક્ટ, સ્વર્ણમ જયંતી ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના અને જીવિકા પ્રોજેક્ટનો સમાવેશ થાય છે. અંતમાં મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજનાઓને લાંબા ગાળા સુધી ટકાવી રાખવાની યોજનાને સ્પર્શતા મુદ્દાઓની પણ છણાવટ કરવામાં આવી છે. તેમજ પાટણ જીલ્લાના સ્વસહાય જુથ યોજના અંગેની કેટલીક આંકડાકિય માહિતી પણ આપવામાં આવેલી છે. ગરીબી નિવારણ અંગેના વૈકલ્પિક અભિગમોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઉપસંહારમાં એક મહત્વની વાત જણાવે છે કે ઘણા લોકો મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજનાને માત્ર ગરીબી નિવારવાના કાર્યક્રમ તરીકે જ મુલવે છે જ્યારે કેટલાકના મતે સ્ત્રી સશક્તિકરણના વિશાળ ધ્યેય સાથે સમાજના સત્તાના સંબંધોના પરિવર્તન લાવવાની એક પ્રક્રિયા સમાન છે. પ્રવર્તમાન ભારતીય સમાજ જે પુરૂષ પ્રધાન ભારતીય સમાજ તરીકે ઓળખાય છે તેમાં સત્તાની સમતુલાનું ફલક ધીરે-ધીરે પણ ચોક્કસપણે સ્ત્રીઓ તરીકે લઈ જવા તરફનું હોય શકે. ઇતિહાસમાં આવતા પરિવર્તનોને કોઈ અટકાવી શકતું નથી.

(૪) Empowering Self Help Groups to Address Gender Inequality

:- Rashmi Gangwal

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘે ગરીબી નિવારણ, ગરીબોના જીવન ધોરણની સુધારણા તેમજ વિકાસની ગતી યોગ્ય રીતે વધારવાના કાર્યક્રમના ભાગરૂપે Millennium Development Goals (હજાર વર્ષિય વિકાસના ધ્યેયો) ઘડેલ છે. ભારતે પણ પ્રસ્તુત કાર્યક્રમ અન્વયે પોતાની દશમી પંચવર્ષિય યોજનામાં લક્ષ્યાંકો નક્કી કરેલા છે. જેમાં બાળ મૃત્યુના દર, માતૃત્વ મૃત્યુનો દર, રસીકરણ, બાળકોમાં કુપોષણના બનાવો વગેરે સ્ત્રી શિક્ષણ એ મહત્વના કાર્યક્રમો છે.

હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય ઉત્તરાંચલમાં પ્રસ્તુત અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. જે વિશે સંશોધક જણાવે છે કે આ પ્રવર્તીય વિસ્તારોમાં વિશિષ્ટતાઓ હોય છે. જેમાં નબળી પાયાની સવલતો, પોતાની આજીવિકા માટે લોકોનું કુદરતી સ્ત્રોતો પર અવલંબન, સ્ત્રીઓની ઘણી વધુ કામગીરી, ઓછું શિક્ષણ અને ટેકનોલોજીના અભાવ નો સમાવેશ થાય છે. જેને પરિણામે સ્ત્રીઓને ખુબજ સંઘર્ષ કરવો પડે છે. સંશોધકનાં જણાવ્યા મુજબ પ્રવર્તીય વિસ્તારોમાં મહિલા સ્વસહાય જુથને શિક્ષણ, માહિતી વિનિમયની શ્રમતાની જરૂર પડે છે. સંશોધકના જણાવ્યા મુજબ સ્થિર વિકાસ માટેના ચાવીરૂપ વિસ્તારો કે પરીબળો નિચે મુજબ છે.

:- સમાજ

:- પર્યાવરણ

:- અર્થતંત્ર

સંશોધકના અભિપ્રાય મુજબ ભારતનાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાં શિક્ષણ અતિ મહત્વનું છે. આપણા વૈદિક સાહિત્યમાં પણ સ્ત્રી શિક્ષણ ને સંતોષ કારક દરજ્જો આપવામાં આવેલ છે. ભારતમાં શહેરી અને ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં વર્તમાન સમયમાં લૈંગિક અસમાનતા જણાય છે. જો કે પુરૂષ શિક્ષણ કરતા સ્ત્રી શિક્ષણનું પ્રમાણ ઊંચું જતું જણાય છે. ભારતભરમાં પથરાયેલા સ્વસહાય જુથો લઘુ ધિરાણ જેવા પંચિદા પ્રશ્નોને બહુ સફળતા પુર્વક હલ કરી રહ્યા છે.

(E) ખાનગી સંસ્થાના અહેવાલો :-

(૧) સંકલિત ગ્રામ વિકાસની યશોગાથા

- એનાર્ડ ફાઉન્ડેશન

ગ્રામિણ નવસર્જન અને વિકાસને વરેલ એનાર્ડ નામની સંસ્થાના પ્રસ્તુત અહેવાલમાં સંકલિત ગ્રામ વિકાસ યોજનાનો સંપૂર્ણ ચિતાર આપવામાં આવેલ છે. ભારતીય સમાજના ગામડાઓ રાષ્ટ્રનો ધબકાર, સંસ્કૃતિનું પારણું છે અને મહત્વની બાબત એ છે કે ગ્રામ વિકાસ ભારતીય અર્થતંત્રનું એક અત્યંત મહત્વનું પરિબળ છે. તેથી ગ્રામ વિકાસ દ્વારા રાષ્ટ્રીય વિકાસના પરીબળને ધ્યાનમાં રાખીને ગ્રામ વિકાસની વિવિધ યોજનાઓનો પરિચય પ્રસ્તુત અહેવાલમાં આપવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરગુજરાતના જીલ્લાઓમાં ગ્રામિણ વિકાસને ફળદાયી કરવા માટે સ્વસહાય જુથ યોજના કાર્યાન્વિત કરવામાં આવી જેમાં એનાર્ડ ફાઉન્ડેશનની અત્યંત મહત્વની અને નિર્ણાયક કામગીરી રહેવા પામેલ છે. આ સંસ્થાએ આવા ગરીબ કુટુંબની બહેનો કે જેમને વંચિતો છે તેઓના જુથો રચી તેમને નાણાક્રિય ધિરાણ આપી સ્વરોજગાર તરફ વાળવાની કામગીરી હાથ ધરાય. નાબાર્ડ સંસ્થા માને છે કે ગરીબ લોકોને ગરીબાઈમાંથી બહાર કાઢવા હોય તો પુરૂષોની સાથે બહેનોને પણ સ્વરોજગારી તરફ વાળવી પડશે કે જેથી તેઓ આર્થિક રીતે સ્વનિર્ભર બને અને તેમની સુધુક્ષ શક્તિઓ ઉજાગર થાય. નાબાર્ડ સંસ્થાનો આ કામગીરીમાં ઘણોજ સહયોગ મળી રહ્યો તેમ પ્રસ્તુત અહેવાલ જણાવે છે.

પ્રસ્તુત અહેવાલમાં સ્વસહાય જુથ યોજનામાં અનેક પાસાઓની છણાવટ કરવામાં આવી છે. જેમાં સ્વસહાય જુથ યોજનાનો અર્થ તેમજ તેની જરૂરીયાત સમજાવવામાં આવી છે. આ સમજણ કેસ સ્ટડીના રૂપે આપવામાં આવેલ છે. ઉપરાંત સંસ્થાનું સંચાલન, મિટીંગો, જુથની જાળવણી અને બચત અને ધિરાણની બાબતો પણ સમજાવવામાં આવેલ છે.

પ્રસ્તુત અહેવાલમાં સ્વસહાય જુથની ગ્રામિણ વિકાસ ઉપર થયેલ વિવિધ અસરો પણ જણાવવામાં આવેલ છે અને આ બધી માહિતી ચિત્રાકિંત (ફોટોગ્રાફ) કરવામાં આવેલ છે. મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના ઉપરાંત ગ્રામિણ વિકાસના અલગ-અલગ પાસાઓ પણ જણાવવામાં આવેલ છે. વસ્તુતઃ ગ્રામિણ વિકાસમાં રસ ધરાવનારા કોઈપણ

વ્યક્તિ પછી તે સંસ્થા હોય, સરકાર હોય, જુથ હોય માટે સુયોગ્ય માર્ગદર્શન પુરૂ પાડે છે.

(૨) સ્વસહાય જુથ મહિલા સ્વાયત્તાનો માર્ગ

પ્રકાશક :- આનંદી

ગુરાતની પ્રખ્યાત સંસ્થા "આનંદી" દ્વારા પ્રકાશીત પ્રસ્તુત અહેવાલમાં મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના વિશે સમજણ આપવામાં આવેલી છે. પ્રસ્તુત અહેવાલ પ્રકરણ ૮ માં વહેંચાયેલ છે. જેમાં સ્વસહાય જુથ યોજનાની જરૂરીયાત અને તેના ખ્યાલની ચર્ચા કરે છે.

ગ્રામિણ મહિલાઓને આર્થિક પરાવલંબનમાંથી મુક્ત કરવા માટે તેમને આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બનાવવાની જરૂર છે અને તે માટે તેમની નાની-નાની બચત દ્વારા મુડીનું સર્જન કરીને ધિરાણ મેળવવા યોગ્ય બનાવવાની આ મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના એટલા માટે અત્યંત મહત્વની છે કે તે સ્ત્રી સશક્તિકરણની પ્રક્રિયાના એક ભાગ રૂપે છે. પ્રસ્તુત અહેવાલ જણાવે છે કે અનુભવના આધારે જોવા મળ્યું છે કે બચત મંડળ બહેનો તથા તેમના કુટુંબોની જરૂરીયાતોની પુર્તી કરવામાં પુરક બને છે. બચત મંડળના બહેનો માટે એક એવી જગ્યા ઉભી થાય છે કે જ્યાં તેમની આવડત સુઝ બનાવવાની તક મળે છે. જેના લીધે બહેનોને પોતાની શક્તિ પર વિશ્વાસ વધે છે. પ્રસ્તુત અહેવાલ જણાવે છે કે આ માટે બહેનોને પોતાની છબી બદલી શકે તેવું વાતાવરણ પુરૂ પાડવું જરૂરી છે.

પ્રસ્તુત અહેવાલમાં બચત મંડળ બનાવવાની પદ્ધતિ, બચત મંડળની રચનાની પણ ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત વહિવટ, સંચાલન, જરૂરી નિતિનિયમો, બેંક સાથેનું જોડાણ ખાતુ ખોલાવવાની પ્રક્રિયા, બચત મંડળના હિસાબો અને આંતરિક ધિરાણ અંગેની પણ સમજણ આપવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત અહેવાલમાં બચત ધિરાણના ખ્યાલ દ્વારા સ્ત્રી સશક્તિકરણના તબક્કાઓની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. ગ્રામિણ મહિલાઓમાં બચત અને ધિરાણ દ્વારા સંગઠનની ભાવના વિકસે. આત્મવિશ્વાસનું સર્જન થાય, તેમના નેતૃત્વના વિકાસ થાય તેમજ સંઘર્ષનો સામનો કરતા થાય તે તાલીમ મહિલાઓને મળે છે. આ ઉપરાંત લોકશાહિ ટબે વહિવટ કરવાની આવડત તેમજ હિસાબ સમજણ પણ તેઓમાં વિકસે તેમજ બેંકો,

વિવિધ સરકારી કચેરી સાથે સંકલન કરતા પણ શીખે તો અત્યંત આર્થિક અને સામાજિક સમાનતા તરફ દોરી જશે. જેનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત અહેવાલમાં કરવામાં આવેલ છે.

આ ઉપરાંત સ્વસહાયબુથ યોજનાના વિકાસમાં નાબાર્ડ બેંકની કામગીરીની પણ ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

(F) વર્તમાન પત્રો અને પેપર કટીંગ :-

(૧) સખી મંડળ યોજના

- રાજકોટ

ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર દ્વારા પ્રકાશીત સખીમંડળ યોજના અંગેના એક પાનાના હેન્ડબિલમાં હજારો માર્ગલનું અંતર કાપવાની વાત કરવામાં આવી છે. સખી મંડળ યોજનાની તથા તેમાં વિવિધ પાસાઓની સચોટ માહિતી ખુબજ ટુંકમાં જણાવે છે. જેમાં સખી મંડળનો અર્થ, સ્વાશ્રયી બુથની જરૂરીયાત, બચતની જરૂરીયાત વગેરે બાબતોની માહિતી આપવામાં આવેલી છે. આ ઉપરાંત સ્વાશ્રયી બુથના પાયાના સિદ્ધાંતો પણ આપવામાં આવેલા છે તેમજ બુથમાં કરવામાં આવતી બચતથી થનારા અનેક વિધ ફાયદાઓ પણ જણાવવામાં આવેલા છે.

(૨) દિવ્ય ભાસ્કરનો લેખ

તારીખ. ૩ જાન્યુઆરી ૨૦૧૦ ના ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર દિવ્યભાસ્કરમાં "ગામડાઓમાં મહિલા ઉદ્યોગપતિ તૈયાર કરતી બેંક" વિશે એક સ્ટડી આપવામાં આવેલ છે. જેના ગ્રામિણ ધિરાણ બેંક દ્વારા આર્થિક રીતે ઉજ્જવળ થઈ ગયેલ એક ગરીબ મહિલાના આર્થિક પુનરાદાર વાત કરવામાં આવેલી છે. પ્રસ્તુત લેખમાં દુષ્કાળ ગ્રસ્ત એવા પશ્ચિમી મહારાષ્ટ્રના સતારા જિલ્લામાં એક મહિલા ગામડાઓની તકદીર જે રીતે બદલી નાંખી તેની ચશોગાથા પ્રસ્તુત લેખમાં આપવામાં આવેલ છે.

મહારાષ્ટ્રના સતારા જિલ્લાના મહસવડ ગામમાં વનીતા નામની મહિલાએ સ્વરોજગાર ચમત્કાર સર્જ્યા તેનાથી અભિભુત થઈને વિશ્વના મહાન ઉદ્યોગપતિ બિલ ગેટ્સ અને મિલીન્ડા ગેટ્સે તેમને અમેરીકા બોલાવી સન્માન પણ કરેલ છે. એટલુ જ નહી

ફાયનાન્સીય રાઈમ્સ જેવા અથવા વનીતા જેવા સ્થાપીત અને સંચાલીત શાળાને અમેરીકાની પ્રખ્યાત બિઝનેશ સ્કુલ હાવર્ડ બિઝનેશ સ્કુલની સમકક્ષ જણાવી છે.

પ્રશ્ન એ છે કે એકજ મહિલાની સુષુપ્ત શક્તિને ઉજાગર કરવાથી જે ગ્રામિણ વિકાસમાં ચમત્કારો સર્જી શકાતા હોય તો પછી લાખો ગામડાઓમાં જે કરોડો મહિલાઓ આવેલી છે તેમની સુષુપ્ત શક્તિઓને જે ઉજાગર કરવામાં આવે તો ભારતના લાખો ગામડાઓ આજસ મરડીને બેઠા થાય, જરૂર છે માત્ર ચોકસાઈ પુર્વકના પુર્વ આયોજનની અને તેના સુયોગ્ય અમલિકરણની.

(૯) લઘુ પુસ્તિકાઓ :-

(૧) શ્રમિકોના સેવક

- મોહમદ યુનુસ

સંકલન :- સુરેશ પરીખ

પ્રકાશક :- માનવ વિકાસ કેન્દ્ર

પ્રસ્તુત લઘુ પુસ્તિકામાં એક એવા સ્વપ્ન દ્રષ્ટિ અને કર્મશીલ માનવીની જીવનગાથા અને કામગીરી બહુ જ ટુંકમાં જણાવી છે કે જેમને આધુનિક યુગના ગરીબોના મસીહા તરીકે બિરદાવી શકાય. જેમના જીવન અને કવન (કાર્યો) યોગ્ય રીતે વર્ણવા માટે શબ્દો પણ ઓછા પડે એવું માનવતાથી ભરપુર પ્રચંડ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર વ્યક્તિનું નામ છે ડૉ. મોહમદ યુનુસ.

શિક્ષણ જગત તેમને ચીતાગોન યુનિવર્સિટી બાંગ્લા દેશના અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે ઓળખે છે. તેમજ અર્થશાસ્ત્રમાં લઘુ ધિરાણની (Micro Finance)ની વિચાર ધારા માટે વિશ્વનો સર્વશ્રેષ્ઠ એવોર્ડ નોબલ પુરસ્કાર તેમને એનાયત કરવામાં આવ્યો.

તેમનો સાચો પરિચય તો બાંગ્લાદેશના ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં વસતી લાખો લાચાર, બેહાલ અને ગરીબ સ્ત્રીઓ જ આપી શકે કે જેમના હાથમાં ડૉ. મોહમદ યુનુસે સ્વરોજગારીનું શસ્ત્ર આપીને તેમના જીવનને જીવવા લાયક બનાવ્યા. સરકારની પંચવર્ષિય યોજનાઓ પણ કરોડો રૂપિયા ખર્ચવા છતા જે ન કરી શકે તે ડૉ. મોહમદ યુનુસની ગ્રામિણ બેંકે અને લઘુધિરાણ યોજનાની વિચારધારાએ કરેલ છે. કોઈપણ સમાજના લાખો કરોડો

ગરીબોના જીવનમાં આટલું સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તન લાવવું એ ખુબ મોટી ઘટના છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના સંકલનકાર સુરેશ પરીખ જણાવે છે કે આવો ભવ્ય વિચાર કે આવી માનવિય સંવેદનશીલતા જ્યારે કાર્યમાં પરિણમે ત્યારે બહુ મુલ્યવાન બને છે. સુર્શ પરીખે ડૉ. મોહમદ યુનુસની આત્મકથા "વંચીતોના વણોતર" અંગ્રેજીના (Banker of Poor) ટુંકસાર પ્રસ્તુત લઘુ પુસ્તિકામાં આપીને ડૉ. મોહમદ યુનુસ જેવા મહામાનવની આત્મકથાનો ટુંકસાર આપી એક ખુબ જ મોટું કામ કરેલ છે.

અંતમાં, આ લઘુ પુસ્તિકાનાં સંકલનકારે લઘુ પુસ્તિકાના અંતમાં કેટલીક અત્યંત અગત્યની એવી આંકડાકિય માહિતી આપી છે. જેમાં ગ્રામિણ બેંકની કેટલીક લોકપ્રિય લોનો, ખેતી અને વનીકરણો પશુઓ અને માછીમારો, સેવાઓ અને વેપાર કરતી દુકાન અને દુકાનોમાં આપવામાં આવેલી લોન અને આ લોનની રકમ વિગતવાર આપવામાં આવી છે. જે ગ્રામિણ બેંક અને લઘુ ધિરાણ યોજનાનું વિકસતું ફલક બતાવે છે.

(૨) સુવર્ણ જયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના હેઠળ રચવાના સ્વાશ્રયી જુથો

સંકલન :- રાજ્ય ગ્રામ વિકાસ સંસ્થા

રાજ્ય ગ્રામ વિકાસ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશીત પ્રસ્તુત લઘુ પુસ્તિકા સ્વાશ્રયી જુથો અને બચત ધિરાણ જુથોની માર્ગદર્શિકા સમાન છે. જેમાં સ્વસહાય બચત અને ધિરાણ જુથની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માંગનાર માટે કેટલીક પાયાની સમજણ આપવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત લઘુપુસ્તિકામાં જે મુદાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં બચત ધિરાણ, જુથની રચના, જુથનું વહિવટી માળખું, અધ્યક્ષશ્રીની ફરજો જવાબદારી અને કામગીરી સમજાવવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત સંસ્થાના સભ્ય થવા માટેના નિયમો, ફરજો અને જવાબદારીની પણ જાણકારી આપવામાં આવી છે. સંસ્થાની કાર્યવાહિક નિતિ તેની ફરજો, અધિકારો જણાવવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત સંસ્થાનું ભંડોળ, ફરજિયાત બચત, બચતનો ઉપયોગ, ધિરાણ, તેના નિતિ નિયમો અને તેના હેતુઓ અને રકમ ચુકવણીની માહિતી આપવામાં આવી છે.

અંતમાં, આ સ્વસહાય જુથોનું બંધારણ અને સંચાલન પણ સમજાવવામાં આવેલ છે.

(3) મહિલા અને આવાસ અધિકાર

પ્રકાશક :- આનંદી સંસ્થા - માર્ચ - ૨૦૦૯

આનંદી સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશીત પ્રસ્તુત લઘુ પુસ્તિકામાં મહિલાઓ અને તેમના મુળભુત માનવિય અધિકારો એવા આવાસ અધિકારની ચર્ચા અને છણાવટ કરવામાં આવી છે. મહિલાઓ પણ કુટુંબ અને સમાજનું એક અંગ હોવાથી તેમને માનવિય અધિકારોથી વંચિત રાખી શકાય નહીં અને માનવિય અધિકારોમાં આવાસનો અધિકાર એ અત્યંત મહત્વનો અધિકાર હોવો જોઈએ કે જે દ્વારા મહિલાઓ સમાનતાની દિશામાં એક ડગલું આગળ વધે અને પુરૂષ સમોવડી બનીને ઉભા રહે.

પ્રસ્તુત લઘુ પુસ્તિકામાં આવાસ અધિકારની પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયામાં પંચાયત અને સ્વસહાય જુથની જે મહત્વની ભુમિકા રહેલી છે તેની પણ ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. પંચાયતને ગ્રામ સ્વરાજની સંસ્થા હોવાથી ગ્રામિણ મહિલાઓને આવાસ અધિકારની પ્રાપ્તિ માટે મદદ કરવાની નૈતિક ફરજ છે. આવાસહિન અને અધિકારવિહિન આ ગ્રામિણ મહિલાઓને આવાસ આપવાની કપરી કામગીરી ગ્રામ પંચાયતોએ અને સ્વસહાય જુથોએ કરવાની રહે છે. ભારતીય સંવિધાનના ૭૩માં અંદારણીય સુધારામાં જ્યારે વિકેન્દ્રિકરણ પર વધુ ભાર મુકવામાં આવ્યો હોય ત્યારે આવાસના અધિકાર મેળવવાની પ્રક્રિયામાં ગ્રામ પંચાયતનો ફાળો સવિશેષ રાખવામાં આવેલ છે. કારણ કે રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા આયોજીત યોજનાઓના અમલિકરણમાં પંચાયતની ભુમિકા મહત્વની બની રહે છે.

ઉપસંહાર :-

ગરીબી નિવારવાના કાર્યક્રમમાં સ્વસહાય જુથ મોડેલ એક બહુ શક્તિશાળી માર્ગ સાબિત થયેલ છે. ભારતમાં ખાસ કરીને ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં સ્વસહાય જુથમાં જોડાયેલ ગરીબ મહિલાઓની સંખ્યા નોંધપાત્ર વધવા પામી છે. તેવો માત્ર કરકસરમાં જ સક્રિય છે તેટલું જ નહીં પરંતુ Credit Management માં ભાગ લેતી થઈ છે. આ ઉપરાંત ગ્રામિણ વિકાસના અન્ય પાંસાઓ જેવા કે કુદરતી સ્ત્રોતોનું વ્યવસ્થાપન, શિક્ષણ, પોષણ અંગેની સલામતી વગેરે પણ ભાગ લેતી થઈ છે. આથી કહી શકાય કે મહિલા સશક્તિકરણની દિશામાં મહિલા સ્વસહાય જુથ યોજના એક સૌથી વધુ મહત્વનું સોપાન છે.

પ્રકરણ-૪
કોષ્ટકીકરણ અને
પૃથકરણ

પ્રકરણ-૪
કોષ્ટકીકરણ અને પૃથકરણ

- ૪.૧ પ્રસ્તાવના
૪.૨ કોષ્ટકીકરણ

૪.૧ પ્રસ્તાવના

માહિતી એકત્રીકરણ એ સંશોધક માટે ખુબ જરૂરી છે પરંતુ ફક્ત માહિતી એકત્ર કરવાથીજ સંશોધન પુર્ણ થાય છે તે યોગ્ય નથી. સંશોધન અને માહિતી એકત્રીકરણ એ બન્ને એકબીજાના પુરક છે. સંશોધનનો સાચો હેતુ સમસ્યાનો ખુલાસો મેળવવાનો છે. સંશોધનની વિવિધ રીતોનો ઉપયોગ કરીને પ્રાપ્ત કરેલી માહિતીને તબક્કાવાર વર્ગીકૃત કરીને, એકમોના સબંધ સમજાવી, તારવી અને અર્થઘટન અને ચર્ચા કરવી જરૂરી બને છે. પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન વગરનું સંશોધન એ અર્થવિહીન ગણાય છે. વ્યાપ્તીકરણ અને સામાન્યીકરણ કે કોઈ પણ પ્રકારના નિષ્કર્ષ તારવવો તે પૃથક્કરણ વગર શક્ય નથી અને પૃથક્કરણના આધારે અર્થઘટન થાય છે અને અર્થઘટન પરથી ચર્ચા થાય છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પણ મુલાકાત અનુસૂચિના ઉપયોગ વડે જે માહિતી પ્રાપ્ત થયેલ છે તેને સંજ્ઞા સુચીની મદદથી ગુણાત્મક સ્વરૂપમાં ફેરવીને કોષ્ટકમાં ગોઠવી તેનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન કરવામાં આવેલ છે અને સાથે-સાથે જરૂરીયાત પ્રમાણે ગ્રાફ પણ મુકેલ છે.

૪.૨ કોષ્ટકીકરણ

કોષ્ટક નં.-૧

ઉત્તરદાતાની રહેઠાણની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧	ગ્રામ્ય	૩૬૦	૯૦
૨	શહેર	૪૦	૧૦
	કુલ સરવાળો	૪૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી કહી શકાય કે કુલ ઉત્તરદાતાઓ પૈકી ૯૦% ઉત્તરદાતાઓ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી આવે છે. જ્યારે ૧૦% ઉત્તરદાતાઓ શહેરી વિસ્તારમાંથી આવે છે.

આમ, ફલિત થાય છે કે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી આવનાર ઉત્તરદાતાનું પ્રમાણ ઘણું ઊંચું છે એટલે કે ૯૦% જેટલું છે.

